

UDK 324 (497.5) "1895/1908"

329 (497.5) ČSP "1895/1908"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. V. 1997.

Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor se bavi problemom sudjelovanja Čiste stranke prava u izbornim procesima. U uvodnom dijelu rada izlaže osnovne karakteristike izbornog sustava koji je postojao u Banskoj Hrvatskoj. Slijedi opis odnosa Čiste stranke prava prema izbornom sustavu i pregled njezinih (pred)izbornih aktivnosti. Na temelju izbornih rezultata izdvojena su glavna uporišna mjesta stranke, a pritom su protumačeni razlozi njezine političke snage u pojedinim područjima. Drugi dio rada analizira izborne rezultate Čiste stranke prava na izborima za Hrvatski sabor. Analiza obuhvaća izbore 1897., 1901. i 1906. godine, a kratki osvrt obuhvaća i izborne rezultate stranke na izborima za zagrebačku gradsku skupštinu.

Uvod

Čista stranka prava (ČSP) nastala je potkraj 1895. raskolom do tada jedinstvene Stranke prava. Njezinu ideološku genezu hrvatska je historiografija povezala s pojavom tzv. "modernog pravaštva".¹ Riječ je o obliku pravaštva koji je nastupio na prijelazu iz osamdesetih u devedesete godine prošloga stoljeća. Uz tu ideološku formu vezani su zamjetljivi problemi evolucije pravaškoga pokreta. Dok je do tada Stranka prava bila prepoznatljiva po energičnoj negaciji političkog sustava austrougarske države i kritici političkog držanja vladara, dotle je novi pravac u prvi plan istaknuo motiv uzajamnosti interesa između habsburške dinastije i hrvatskoga naroda. Nositelji "modernoga pravaštva" smatrali su da hrvatski nacionalni i državni interesi mogu biti ostvareni unutar okvira Habsburške monarhije. Istodobno, uza spomenute preinake ideološkoga karaktera javila se i borba za prevlast unutar stranke.

U početku razvoja "modernoga pravaštva" najviše su se isticali Fran Folnegović i Josip Frank. Od Frankova ulaska u Stranku prava (1890.) među njima nije bilo suprotstavljanja. Štoviše, nastupi unutar stranke i na saborskim sjednicama bili su gotovo ujednačeni. Njihovo postupno

¹ Vidi standardno djelo: Mirjana Gross, Geneza Frankove stranke, *Historijski zbornik* 17, Zagreb, 1964., 1-83.

razilaženje išlo je sukladno s činjenicom da je Ante Starčević u to vrijeme bio star i bolestan, čime se otvorilo temeljno pitanje nasljedstva "oca domovine", ali i kakvim će političkim smjerom nadalje ići pravaši. U prvi tren izgledalo je da grupacija na čelu s Folnegovićem odnosi prevagu. Skupština Stranke prava održana u ljeti 1895. izabrala je novi središnji odbor stranke u čijem sastavu nije bilo ni jednog budućeg raskolnika iz redova ČSP-a (J. Frank, Mile Starčević, Eugen Kumičić, Mijo Tkalčić). Pokušaj marginaliziranja Franka i njegovih užiš suradnika postao je glavnim uzrokom stvaranja nove stranke u političkom životu Banske Hrvatske. Nedugo zatim, 2. studenoga 1895. skupina nezado-voljnika na čelu s J. Frankom iskoristila je nesmotrenu Folnegovićevu izjavu u zagrebačkoj gradskoj skupštini kojom je osuđen čin spaljivanja mađarske zastave prigodom dolaska kralja Franje Josipa u Zagreb. Pismo A. Starčevića upućeno J. Franku definitivno je označilo raskol Stranke prava.² Tako je od kraja 1895. započeo dugotrajan proces razjedinjavanja pravaškog pokreta na niz stranaka i grupacija. Uz to, raskol je dalekosežno utjecao i na položaj pravaštva izvan Banske Hrvatske. Posebno je to bilo uočljivo u Dalmaciji, gdje je došlo do stvaranja osebujnih oblika pravaštva s potpuno različitim ideološkim sadržajima. U samoj Banskoj Hrvatskoj vrijeme je pokazalo da prvotna podjela na fran-kovce (pristaše Čiste stranke prave, odnosno od 1904. Starčevićanske hrvatske stranke prava) i domovinaše (članove matične Stranke prava, odnosno od 1902. Hrvatske stranke prava) nije bila samo posljedica borbe pojedinaca za stranačkim vrhom, nego da je riječ i o dubljim političkim razmimoilaženjima u načinu rješavanja nacionalnih i društvenih pitanja na prostorima hrvatskih zemalja.

Opći pregled izbornog procesa u Banskoj Hrvatskoj

Stranački izbori zrcalo su snage svake političke stranke u društvima višestranačkog parlamentarizma. Riječ je o procesu koji je i u hrvatskoj prošlosti omogućavao natjecanje između različitih stranaka. Izbori su davali poticaj strankama da razvijaju političke programe i različite glasače, a na taj način pokazivalo se kako pojedine stranke funkcioniraju te čemu streme. Tako se uz pomoć izbornih rezultata može neposredno pratiti i razvoj ČSP-a unutar hrvatskog političko-stranačkog života i ustavnoga konteksta Hrvatsko-ugarske nagodbe. Dakako, valja uzeti u obzir da tada nije bilo općeg i jednakog izbornog prava te, istraživač ne može isključivo na temelju izbornih rezultata donositi zaključke o značenju, jačini i popularnosti određene stranke.

Saborski izbori obavljali su se prema Zakonu o izbornom redu za sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.³ Taj je zakon definirao izborne kotare, izbornu pravo i listine izbornika. Na području Banske Hrvatske postojala su 88 kotara. Dva kotara pripadala su po Zakonu gradu Rijeci, međutim, mađarska interpretacija nagodbenih članaka onemogućila je slanje riječkih zastupnika u Hrvatski sabor. Rad Sabora trajao je pet godina s time da su se izbori često prijevremeno raspisivali.

Izborni sustav Banske Hrvatske tipičan je primjer za proučavanje političkih metoda kojima su

² Pismo je napisano 31. listopada 1895., a objavljeno u dnevniku ČSP-a *Hrvatsko pravo*, br. 1 od 2. XI. 1895.

³ *Saborski izbori. Zakoni o zaštiti slobode izbora, o izbornom redu i o uređenju sabora*, Zagreb, 1908. Riječ je o temeljnom Zakonu od 15. srpnja 1881. godine koji govori o izbornom redu za sabor trojedne kraljevine, ispravljenom prema zakonu od 29. rujna 1888., preinaci nekih ustanova od 15. srpnja 1881. i izbornom redu za Sabor.

vladajući krugovi osiguravali povoljne izborne rezultate. Pravo glasovanja bilo je ograničeno vrijednošću vlasništva, poreznih davanja ili nekim drugim ograničenjima s jasnom namjerom da izborima pristupe one grupe građana koje su podložnije odobravanju politike vladajućeg režima. Ženama, nepismenima i mladima od 24 godine nije bilo uopće dopušteno glasovanje. Za kandidaturu je bilo potrebno dobiti deset potpisa lokalnih izbornika i to pred posebnim izbornim odborom dotičnoga kotara.⁴ Tijekom izbora svaki je izbornik morao doći s ovjerenom izborničkom iskaznicom koju su izdavali općinski uredi.⁵ Činovnici zajedničkih (hrvatsko-ugarskih) službi imali su poseban status jer im je bilo dodijeljeno pravo izbornoga glasa iako nisu svi ispunjavali uvjet zavičajnog prava. Biračko pravo bilo je svedeno izbornim zakonodavstvom na samo 2 posto populacije: tako je, na primjer 1908. godine bilo 48.562 birača na 2.563.213 stanovnika.⁶ Time je najveći dio društva bio diskvalificiran iz aktivnog odlučivanja u izbornom životu.

U svakom kotaru zasnivali su se izborni odbori, a sve stranke koje su sudjelovale na izborima imale su svoje pouzdanike u odboru. Izbori su se odvijali u zadatom vremenu od 9 sati ujutro do podneva. Svakog sata predsjednik izbornog odbora čitao je privremene rezultate. Ti su podaci bili dragocjeni u slučaju neizvjesne utrke kandidata. Tako nam je iz raznolikog tiska onoga doba ostala slika fijakera koji su smješteni u blizini izbornih birališta kako bi, ako ustreba, dovezli na biralište rezervne birače. Uobičajeno je bilo da se sat nakon zaključivanja izbora objavljuju službeni rezultati. Ukoliko pobjednik ne bi imao kvalificiranu većinu, održali bi se, najčešće još istoga dana, uži izbori. Zbog toga su stranke morale držati na okupu svoje birače.

U provinciji je dolazilo, pogotovo za izbora 1897. i 1901. kada ban Khuen Héderváry nije tolerirao slobodu mišljenja, do represalija.⁷ Ovlašteni funkcionari pozivali su vojne postrojbe radi održavanja mira pri čemu su padale i žrtve. Oporba je takve pozive opravdano smatrala

⁴ Broj izbornika, koji su nominirali pojedinog kandidata za parlament, varirao je od zemlje do zemlje. U Engleskoj je bilo potrebno 8 potpisa, a u Belgiji 100. "Electoral Systems-Candidature", u: *Encyclopaedia Britannica*, vol. 8, 1963., str. 121.

⁵ Istraživački problem predstavlja nedostatak lista izbornika/biračkih popisa i izbornih zapisnika. U Hrvatskom državnom arhivu (dalje HDA) postoje samo 2 potpune liste izbornika za razdoblje 1897.-1906., u kotarima u kojima frankovci nisu tada nastupali. Dostupni pak zapisnici konstatiraju samo rezultate izbora. Vidi, npr., izborni zapisnik u pogledu izbora J. Franka za 51. kotar u Križu, koji je sastavio kr. kotarski upravitelj Rudolf Muehlstein. HDA, UOZV, kut. 1.694., br. 30.564.

⁶ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906-1910*, II, Zagreb, 1917., str. 6; i, Vlado Oštrić, Opaske o opsegu izbornog prava u Hrvatskoj i Slavoniji do prvoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest* II-III, Zagreb, 1971., str. 228/29.

⁷ Na izborima 1897. došlo je do krvoprolića u Bošnjacima kada je poginulo dvanaest osoba. Vlast je odgovornost za incident prebacila na pristaše oporbe (koalicije) koji su "zastrašivali pristaše Narodne stranke" (*Narodne novine*, br. 117, 22.V.1897.), a organi vlade optužili su katoličke svećenike kao glavne poticatelje nemira (HDA, UOZV, sv.1-8, kut. 1694, br. 49.159 i br. 69.957). Žrtava je bilo tijekom istih izbora u ogulinskom i petrinjskom kotaru. U kotaru Sv. Ivan Žabno izbori su prekinuti u trenutku kada je vodio kandidat koalicije. ČSP je krivca za prolijevanje krvi vidjela u izbornom sustavu (*Hrvatsko pravo* br. 467, 24.V.1897.), a Frank je 9. VIII. u Saboru zatražio osnivanje saborskog odbora koji bi istražio okolnosti postanka krvoprolića (vidi *Stenografske zapisnike Sabora*).

pritisakom na izbornike.⁸ Zbog toga je pozivala birače i svoje pristaše da ne daju povod za uređivanje državnih organa. Uz to, sve oporbene stranke upozoravale su na sustavno dokidanje slobode tiska, nezavisnog sudstva i građanskih prava čime je dovedeno u pitanje ravnopravnost izbornih borbi.⁹

Vladajući režim dominantne *Narodne stranke* ("mađaroni") na čelu s banovima unionističke orijentacije davao je apsolutnu prednost kandidatima nagodbeno podobne stranke. Svi izbornici morali su glasati javno i usmeno, a prozivani su abecednim redom. Zbog javnog glasovanja aktivni činovnici nisu mogli slobodno birati između raznovrsnih kandidata i riskirati svoju karijeru koja je bila vezana uz državnu službu. Osim toga, oporba je upozoravale na problem apstiniranja koje je bilo posljedicom straha pojedinih izbornika. Nije čudno, da su zato mnogo puta prevagu donijeli glasovi državnih činovnika. Stoga možemo naglasiti da je izborni zakon bio, naročito do 1906., oslonac nagodbenoj stranci u postizanju homogene i koherentne cjeline. ČSP je u svom političkom nastupu zahtijevala izbornu reformu tražeći uvađanje sveopćeg, jednakog, tajnog i izravnog izbornog prava. Za takve zahtjeve zalagale su se u javnosti i ostale hrvatske stranke, izuzev "mađarona", koji su slijedili diktate vladajućih dualističkih krugova.¹⁰ "Mađaroni" su samo s vremenom špekulirali iz političkih razloga s idejom uvađanja šireg izbornog prava, i to poslije 1906. kada je došlo do promjena stranačkog reljefa u Banskoj Hrvatskoj. Budući da je ČSP sa svojom politikom propagirala važnost nacionalne ideje, ona je istodobno računala na potporu nabrojnijih slojeva hrvatske nacije. Stoga je zahtjev za općim izbornim pravom načelno odgovarao njezinim interesima. U političkim su razmišljanjima ideolozi ČSP-a predviđali da se struktura izbornog zakona postupno mijenja iz sustava strogo ograničenog izbornog prava prema sustavu "masovne" politike koja dopušta ulazak "običnim" ljudima u političku arenu.¹¹ Na taj su način slobodniji izbori mogli dati prednost strankama koje su zagovarale opću političku participaciju. To objašnjava i jedno gledište J. Franka: "Stvar je velika, naime da se hrvatskom narodu, i to svim njegovim slojevima zajamči sveobće, jednako, izravno izborno pravo sa tajnim glasovanjem, a to smo mi ovdje u našoj osnovi kodificirali. Mi tu ne činimo nikakve razlike, mi ne poznamo nikakve zaštite manjine, mi tu ne licitiramo za nikoga: jedan čovjek, jedan glas!"¹²

Tijekom brojnih saborskih rasprava pristaše ČSP-a izražavali su zamjetnu dozu kritičnosti

⁸ Pod oporbom podrazumijevam: a) stranke i grupe koje su do izbora 1906. bile u oporbi prema Narodnoj stranci; i b) stranke i grupe koje su nakon 1906. bile općenito u oporbi prema dualističkim nosiocima vlasti. Tako je, na primjer, od 1906. i Hrvatsko-srpska koalicija, za vrijeme Supilove prisutnosti, u oporbi prema ugarskoj vladi (slučaj željezničarske pragmatike).

⁹ Na Frankovo razlaganje u Saboru o upotrebi nasilja koje je implicitno dopuštao izborni zakon, ban Khuen je odgovorio da izbornici nemaju pravo izborne agitacije. Tada su se Franku pridružili i drugi stranački zastupnici kritizirajući izborni sustav. *Stenografski zapisnici Sabora*, XXI. sjednica (20.1.1893.), str. 275.

¹⁰ Najsustavniji program za promjenu izbornog sustava iznio je visokorangirani član Udružene opozicije i "obzoraš" Marijan Derenčin u svome djelu *Izborna reforma*, Zagreb, 1899.

¹¹ Programa frankovaca piše da se "stranka bori za nutarnje slobode", tj. "da svaki punoljetni Hrvat imade glas kod izbora narodnih zastupnika, bez obzira na to, koliko tko poreza plaća". Vidi: *Starčevićeva hrvatska stranka prava*, Zagreb, 1907., str. 19.

¹² *Govori dra. Josipa Franka zastupnika naroda izrečeni u zimskom zasjedanju hrvatskog sabora od studenoga 1906. do ožujka 1907.*, Zagreb, 1908., str. 37.

prema izbornom zakonu. Još prije postanka ČSP-a, J. Frank je u saborskim klupama poticao rasprave o izbornim problemima. Prije svega, upozorio je na postupke vlasti koje su uhićivale oporbene simpatizere¹³, a i u kasnijem razdoblju više je puta interpelirao u Saboru, ukazujući na pitanje pravilnosti sastavljanja izbornih listi u svojoj izornoj jedinici - popovačkoj općini.¹⁴ Isto tako, događalo se da na pojedinim saborskim sjednicama J. Frank, glavni autoritet stranke, podrži prijedloge drugih pravaša kada su posrijedi bile izborne manipulacije. Takav je bio slučaj potpore prijedloga "domovinaša" Jurja Žerjavića, koji je predložio da se željeznički činovnici brišu iz stalnih izbornih listina.¹⁵

ČSP i izborne aktivnosti

Čista stranka prava razvijala je od izbora do izbora svoju tehniku mobiliziranja glasača. Uoči izbora njezini kandidati kretali su u izborne kotareve i održavali sastanke sa svojim povjerenicima. Neposredno prije izbora zakazivali su javne skupove na kojima se promicao vlastiti program i pokušali pridobiti nove izbornike. Voda stranke J. Frank redovito je odlazio na predizborne turneje u svoj križki kotar, ali i u ostale kotareve ako je bila potrebna pripomoć drugim "čistim" pravašima. U popularnoj formi J. Frank je tumačio na javnim skupštinama stranački program najčešće govoreći o idejama hrvatske samostalnosti i cjelovitosti, financijskoj suverenosti, te potrebi uvođenja općeg prava glasa. Napose je naglašavao povijesno značenje Ante Starčevića, pri čemu su frankovci predstavljeni kao njegovi jedini pravovjerni nasljednici. Tomu u prilog je išao način postanka ČSP-a jer je Starčević osobno sudjelovao u njezinom stvaranju. Pozivanje na historijsku tradiciju "Oca domovine" bio je ponajveći adut u prvoj fazi razvoja stranke kada je trebalo pridobiti ili sačuvati političke simpatizere.

Na formiranje glasača utjecao je i stranački tisak, koji je u posebnim rubrikama izvješćivao o pojedinim kotarevima. Uoči samih izbora frankovci su redovito tiskali posebne letke. Cilj frankovačkog obraćanja izbornicima išao je najčešće za ocrnjivanjem osobnih karakteristika protukandidata.¹⁶ Tomu je pridodana i negativna kampanja usmjerena protiv suparničkih stranaka u kojoj se govorilo o izdaji pravih nacionalnih interesa: "tudjinske čete", "lažni naprednjaci", "slavosrbi". I dok su protukandidati opisani s prezirom, stranka je sebe prikazala u najboljem svjetlu koristeći attribute "nesebični", "požrtvovani", "pošteni" ili "jedina hrvatska opozicionalna stranka". ČSP je svoju agitaciju dijelom oslanjala na tradiciju, tj. misli i osjećaje iz prošlosti

¹³ Frank je prepričao slučaj iz sisačkoga kotara gdje su redarstvenici uhapsili seljake, koji su s njime putovali. Time su ograničili prava izbornih sloboda radi zastrašivanja izbornika. *Saborski spisi*, 21. sjednica, 20. I. 1893., str. 275.

¹⁴ HDA, UOZV, sv. 1-6, kut. 1694, br. 9003. Podžupan županijske oblasti u Bjelovaru Toša Georgijević odgovorio je J. Franku 9. II. 1897. o problemu protuzakonitosti u sastavljanju i oglašavanju izbornih listina. Podžupan je odbacio Frankove pritužbe uz zamolbu unutarnjem odjelu zemaljske vlade da Franku koji "vrlo često u saboru interpeliše uputi, da u napredak mjesto interpelacija saborskih radije oblastim u danih prilika prijave o možebitnim nepravilnostima jer će tim načinom istima prilike dati, da pravodobno predmet o kojem se radi, izvide, i što je potrebno, da se zakoni i propisi točno, po podčinjenim organima izvršuju".

¹⁵ *Saborski spisi*, 92. sjednica, 7.XII.1899., str. 1015.

¹⁶ U Povijesnom arhivu grada Zagreba sačuvan je jedan frankovački letak s naslovom "Prsti Pešte i Beograda", koji je poslužio u predizbornoj kampanji za općinske izbore u Zagrebu (1904.). Vidi: *Stampata*, 4/16-62.

koji su imali veze s A. Starčevićom i njegovom terminologijom. Stranka preuzima dio Starčevićevih pojmova i iskorištava ih u novonastaloj situaciji. Takav je slučaj s pojmom "slavoserba"¹⁷, ili kod frankovaca "slavoserba", koji je poslužio za izrugivanje protivnika. Dolasci u izborne kotareve označavali su ponekad i razjašnjavanje situacije. Tijekom 1898. godine J. Frank je osobno dolazio u križki kotar kako bi izgladivao sve unutarstranačke nesuglasice.¹⁸ Dvije godine kasnije neznatni dio tamošnjega frankovačkoga kluba napustio je stranku i prešao u redove "domovinaša". No, pojava disidenata nije ugrozila vodeću poziciju ČSP-a u tome kotaru. Posebna pozornost posvećivana je ulozi Crkve i svećenika u pogledu njihova utjecaja na izbornu tijelo. I sam J. Frank poštovao je utjecaj svećenstva na birače u svojem kotaru premda je naglašavao u svojim istupima antiklerikalne stavove. U fazi kada je ČSP vodila jasnu antiklerikalnu politiku, frankovački je vođa znao dolaziti u svoj izborni kotar kako bi upozorio sve "negativnosti" klerikalaca koji su sa svojim političkim akcijama postali izravna prijetnja njegovupoložaju. Posebno se to odnosilo na područje sela. Jačina utjecaja katoličkoga klera bila je oduvijek vrlo naglašena u područjima gdje je poljoprivreda dugo vremena bila glavna ekonomska djelatnost.¹⁹ Tako je J. Frank 1900. godine, neposredno poslije završetka Hrvatskoga katoličkog sastanka, došao iskazati pred svoje seoske izbornike u općinama Križ i Ludina osudu "poistovjećivanja hrvatske narodnosti s jednom vjeroispovješću".²⁰ Uoči izbora 1901. brzo je pristigao u moslavačko mjesto Voloder, koje je također bilo u križkom izbornom kotaru, radi odgovaranja na kritiku dijela visokog svećenstva. J. Frank je optužio isusovačke svećenike da su otvorili izbornu kampanju, i to u prilog "domovinaša".²¹ Očito da je bojazan od nepovoljnog odjeka kritike među izbornicima zahtijevala brzu reakciju. U novinskim analizama pristajanje dijela svećenstva uz drugu pravašku stranu ocijenjeno je akcijom visokoga klera koji ne shvaća kako se dolazi do slobode hrvatskoga naroda. Frankovci su bili skloni paradama i mitinzima. Njihova okupljanja bila su vezana uz popularne proslave protkane simbolikom nacionalnog podizanja svijesti. Frankovačke skupove gotovo obavezno su pratile hrvatske trobojnice, pjevanje nacionalne himne, stranačke budnice te popularna tamburaška glazba lokalnih svirača. Time je vrlo brzo ČSP postala glasovita po svojoj glasnoj i organiziranoj izbornoj kampanji. Takva promidžba odigrala je svoj udio u stvaranju predodžbe o najnacionalnoj stranci Hrvatske, "nosilici svete stvari hrvatskoga naroda".²² Frankovci su u unutrašnjost zemlje išli organizirano. Većina poznatijih kandidata dolazila je vlakom iz Zagreba. Po dolasku u kotarsko sjedište okupljali su se stranačke pristaše i formirale kolone kočija koje su krstarile čitavim kotarom. Na skupovima su pored lojalnih izbornika sudjelovali i razni članovi društva: od žena, djece, seljaka, tvorničkih radnika, siromašnijih građana do sitnih posjednika i pojedinih bogatijih lokalnih poduzetnika.²³ Brojna izvješća razne

¹⁷ Za sadržaj i smisao pojma "Slavoserbi" kod A. Starčevića vidi: M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1971., str. 143-148.

¹⁸ *Hrvatsko pravo* br. 1114 (24.VIII.1898.) izvještava o Frankovoj uspješnoj misiji izgladivanja spora u križkom klubu Čiste stranke prava.

¹⁹ *Sociologija*, sv. II, uredio Georges Gurvitch; François Goguel "Sociologija izbora", Zagreb, 1966., str. 61.

²⁰ Isto, br. 1457 (17.IX.1900.). Članak "Josip Frank pred svojim izbornicima".

²¹ Isto, br. 1752 (13.IX.1901.). Članak "Nastup Isusovaca u kotaru dra. Franka".

²² *Hrvatsko pravo*, Govor dr. J. Franka, br. 3829, 25. VIII. 1908.

stranačke provenijencije najčešće spominju "dječurliju, ženskadiju i alkoholiziranu masu" na frankovačkim okupljanjima. Žene su znale, premda nisu imale pravo glasa, zasnovati posebne izborne agitacijske odbore. Tijekom izbora primjećivane su žene kandidata kako na ulicama agitiraju za svoje muževe. Valja još napomenuti da je od izbora 1906. lokalno svećenstvo sve više pristajalo uz frankovce.²⁴ Tomu je svakako pridonijela politika zbližavanja frankovaca i kršćanskih socijala koja je uslijedila nakon donošenja Riječke rezolucije (1905.).

Uz frankovačku agitaciju vezan je i problem stvaranja "borbenih" grupa, koje su nastojale često metodama uličnih obračuna izvojevati vlastita gledišta. Premda se od agresivnog ponašanja nisu ustručavale i druge političke stranke, a i stranačka tradicija poznavala je nasilje u vrijeme izbora²⁵, frankovci su najčešće demonstrirali silu. U predaneksijskoj fazi upravo su Frankovi pravaši inicirali osnivanje poluvojnih legionarskih skupina, koje su na otvoreni način uvele raznolike oblike političkih razračunavanja na ulicama hrvatskih gradova.²⁶ Tomu je svakako pogodovao i društveni presjek frankovačke stranke. Vodstvo stranke znalo je, u vremenu kada se tražila demokratizacija političkih procesa, privući po gradovima i selima brojne pristaše. U njezinu sastavu nalazio se znatan broj neobrazovanih i siromašnih manualnih radnika, koji su bili pogodni za razvijanje radikalizma. Dinamizacija političkih procesa omogućila je dijelovima najnižih društvenih skupina da se uključe u stranački život, ali istodobno da postanu protagonisti u raznim sukobima. Osim socijalne uvjetovanosti, valja istaknuti da je eksplozija agresivnosti proizlazila i iz potrebe za dokazivanjem snage nacionalnog identiteta, koji se nije mogao u svojoj potpunosti ostvarivati.

ČSP je sudjelovala u svim političkim procesima, pa tako i na izborima. Iskoristila je svoju organizacijsku strukturu za nominiranje vlastitih kandidata koji su u danim političkim prilikama obećavali izgradnju sjedinjene, samostalne i slobodne Hrvatske. Stranka je pri tome vodila računa o mišljenjima i interesima brojnijeg dijela društva - sitnoga građanstva i seljaštva. Isto tako, frankovci su nastojali svojom agitacijom uobličavati mišljenja toga dijela društva. U tom odnosu, izbori su poslužili za procjenjivanje frankovačke snage u društvu. Sve do 1906. stranka se pretvarala u modernu masovnu stranku s čvrstom organizacijom i disciplinom. Kada su frankovci nakon 1906. godine počeli dosezati visoki postotak udjela u parlamentarnom životu, ideologija stranke počela se sve više rastakati. Mogućnost participiranja u vlasti razvila je u vrhu stranke niz ideja o političkim kombinacijama koje su stranku sve više udaljavale od demokratske političke prakse.

Izborna središta ČSP-a

²³ Teško je precizno utvrditi konkretne udjele društvenih skupina koji podržavaju ČSP. Povjesničarima nisu dostupne niti interne liste članova stranke niti popisi izbornika koji bi pripomogli točnom analiziranju frankovačkog elektorata.

²⁴ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine bilo je 1.427 rimokatoličkih svećenika. Mnogi od njih imali su pravo glasa, ali ne i presudni utjecaj. *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knj. II, Zagreb, 1917.

²⁵ Već su prve hrvatske političke stranke - *hrvatsko-ugarska* (mađaroni) i *ilirska (narodnjaci)* - prakticirale tijekom izbora nasilje. Za izbora 1845. poginulo je u Zagrebu više ljudi nakon intervencije vojske. Vidi: Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1919., str. 295.

²⁶ Ideja stvaranja hrvatskih legija kao protuteže srpskim komitskim odredima, koje su ulazile u BiH izjalovila se kada je Beč otklonio formiranje oružanih četa. Vidi: Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 2, str. 554. Ipak "legionari" su ostali na ulicama i obračunavali se s pristašima ostalih hrvatskih stranaka.

Grad Zagreb

Zagreb je imao pravni položaj grada - taj status imali su još Varaždin, Osijek i Zemun - koji ima pravo na svoj vlastiti status i gradsku samoupravu. U pogledu izbora za Sabor bio je podijeljen u tri izborna kotara: prvi kotar sačinjavali su: "Gornji grad od kaptolskog mosta s desne strane Jelačićeva trga i Ilice i na brijegovima ležeća sela". U drugi kotar su spadali: "Donji grad sa svojim sastojinama s lijeve strane Jelačićeva trga i Ilice do černoameričkog mosta". U trećem izbornom kotaru bili su: "Vlaška ulica, Nova Ves, Pod zidom, Kaptol i Potok s lijeve strane".²⁷ Za oporbu je najviše značio treći izborni kotar u kojemu je bilo samo stotinjak državnih činovnika što je gledajući ukupnu izborničku strukturu značilo da su tamo oporbeni glasovi mogli računati na prevagu. Prvi i drugi kotar nisu davali priliku za pobjedu jer su bili u rukama činovnika (vlade, zapovjedništvo zemaljskog oružništva, županijskog i gradskog poglavarstva, stola sedmorice, državnog nadodvjetništva, carinskog ureda, upraviteljstva prometa kr. ugarskih državnih željeznica itd.) i bogatijih slojeva koji su nastojali održavati dobre veze s vlašću iz materijalnih interesa.

Kretanje broja izbornika u trećem izbornom kotaru za Sabor:

Godna	1897.	1901.	1903.	1905.	1906.	1907.	1908.
Izbornici	431	520	524	549	563	578	616

U pogledu općinskih izbora, izbornici Zagreba dijelili su se također u 3 izbornistva. Izbornistva se nisu razlikovala prema teritorijalnoj podjeli, nego prema količini uplaćenog poreza. Tako su svi oni koji su plaćali izravnog poreza više od 500 forinti sačinjavali I. izborništvo, više od 100 forinti II. izborništvo, te manje od 100 forinti III. izborništvo.²⁸ Skupština grada imala je od rujna 1895. pedeset zastupnika. Svake treće godine polovica gradskih zastupnika morala je istupiti, a o tome se odlučivalo ždrijebanjem.²⁹

Kretanja broja izbornika u trećem izborništvu za Općinu:

Godna	1898.	1901.	1904.	1906
Izbornici	1.396	1.633	1.731	1.944

* Izvor: Izvješća gradskog poglavarstva glavnoga grada Zagreba

Gradani pojedinih dijelova grada trećeg izbornoga kotara, i na razini saborskih i općinskih

²⁷ *Saborski izbori...*, Zagreb, 1908., str. 15.

²⁸ Vidi: *Statut slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba o uređenju gradske uprave od 8.IV.1896.*, Zagreb, 1896. ili 1938.

²⁹ Čl. 44 *ob ustroju občina u kr. Hrvatskoj i Slavoniji o obnovi polovice gradskih zastupstva.*

izbora, bili su tradicionalno vezani uz Stranku pravu. Gospodarski i društveni uvjeti života dijela građana određivali su političko javno mišljenje. Struktura trećeg izbornog kotara dopuštala je da se "purgerija"/"mali ljudi" nađu u većini naspram činovničkih, velikaških i drugih ovisnih izbornika.³⁰ Ante Starčević je već puno prije ČSP-a u tamošnjem sitnom i dijelu srednjeg građanstva (obrtnici, trgovci, radnici, seljaci, dio idealističkih intelektualaca i omladine) probudio nacionalnu svijest. Potvrdu o tome dali su izbori 1884., kada je Starčević kao glavni oporbenjak pobijedio u zagrebačkom III. kotaru. Važnu ulogu u širenju pravaške ideologije imala su i neka popularna imena. Nakon pravaškog raskola iz 1895. položaj glavnog popularizatora ČSP-a među širim slojevima preuzeo je književnik, političar i saborski zastupnik Eugen Kumičić (1850.-1904.) čiji su romani odgajali naraštaje u pravaškom duhu.³¹ Nedugo nakon raskola frankovcima se pridružio i David Starčević (1840.-1908.), rođak A. Starčevića i stariji brat M. Starčevića, kojega su mnogi smatrali ponajvećim tribunom hrvatske politike.³² Dakako, i sam vođa ČSP-a J. Frank spada u red onih koji su davali ton značenju stranke. On je vodio izbornu organizaciju stranke, a i osobno je dobro poznao sustav gradskog izborništva jer je u razdoblju 1880.-1895. više puta bio biran za gradskoga zastupnika. No nije se samo isticao u stranačko-političkom smislu. Od siječnja 1897. vodio je kao odvjetnik u ime gradske općine parnicu glede pitanja otkupa privatne plinare u korist gradske općine. Tom prilikom zastupao je gledište da se otkupna cijena zagrebačkoga plinarskog društva znatno snizi. Zbog povoljne financijske nagodbe s društvom, načelnik je grada Adolf Mošinsky odao J. Franku najtopliju zahvalu. Ta je epizoda prikazala J. Franka savjesnim građaninom koji se brinuo za gradske interese. Ipak, Frankovi protivnici vidjeli su u tom slučaju još jedan dokaz o neprincipijelnosti prvaka ČSP-a, koji je, navodno preko svojih "mutnih" poslovnih veza ishodio pozitivno rješenje za gradsku općinu, a sebi preko tih istih poslova priskrbio materijalnu, ali i političku korist.

Očito da su znana imena bila običnom pravašu glavni jamac očuvanja stare tradicije. Za mnoge je upravo ČSP bila nastavak starčevićanstva i jedini izvor pravih nacionalnih osjećaja. Zbog toga su frankovci uspjeli u Zagrebu nadjačati druge pravaške frakcije. To je bilo očito poslije protusrpskih demonstracija iz 1902. kada su frankovci stekli popularnost kod brojnih pripadnika gradskog stanovništva, koji su zagovarali "borbeniji" pristup rješavanju vlastitih nacionalnih, političkih i socijalnih problema. Identificirajući se s pravaštvom, niži srednji slojevi³³ politički su se suprostavljali "mađaronima" ili "obzorašima" koji su po svojem položaju i statusu odudarali od pravaša. Pogotovo se to odnosi na "obzoraše" s kojima su se frankovci na

³⁰ Zbirka *Ivana Perića*, sv. 28, str. 81 - (vidi poledinu strane), Povijesni arhiv u Zagrebu. Riječ je o zbirci koju je sastavio dugogodišnji član Čiste stranke prava.

³¹ Isti je pisac iskoristio književnu formu za diskreditaciju političkih protivnika. U svom romanu "Pobijeljeni grobovi" (Zagreb, 1896.) prikazao je pravaškog konkurenta Frana Folnegovića (u liku Prokana) teškim prevrtljivcem.

³² Vidi: Rudolf Horvat, *David Starčević*, Zagreb, 1941.

³³ Iskoristio sam termin "lower middle class" kojim njemački povjesničar Jürgen Kocka označava niže slojeve koji se razlikuju od srednjeg sloja, a nastali su u drugoj polovici 19. stoljeća. Pod tim terminom nabroja - heterogene kategorije (npr. obrtnike, trgovce na malo, gostioničare) te "male ljude" ili "sitnu buržoaziju" koja ostvaruje u privatnom ili javnom sektoru niske ili srednje dohotke. Suprotno od njih "middle class" čine trgovci, bankari, kapitalisti, poduzetnici te članovi visoko obrazovanoga građanstva - doktori, odvjetnici, sveučilišni profesori. Vidi: "The Middle Classes in Europe", *The Journal of Modern History*, sv. 67, br. 4, Chicago, 1995., str. 786.

različite načine razilazili.³⁴ Frankovci su se u svakom slučaju uspjeli osloncem na starčevićansku tradiciju i ustrajnim zagovaranjem interesa sitnoga građanstva nametnuti kao predstavnici trećeg izborog kotara u kojemu su dominirali mali porezni davaoci.

Frankovci su od svog postanka aktivno sudjelovali na svim izborima za zagrebačku gradsku skupštinu. U razdoblju kojim se bavi ovaj tekst ti su izbori održani: 1898., 1901., 1904. i 1906. godine. Iz već spomenutih razloga ČSP je koncentrirala svoje snage na treće izborništvo u kojemu je odlučivala oporba, a ne vladina stranka. Takva taktika pokazala se u dugoročnom smislu vrlo uspješnom jer je jedno izborništvo bilo za duže razdoblje osigurano s daljnjom tendencijom širenja na ostala izborništva kada to izborna reforma dopusti. U prvom izbornom srazu 1898., frankovci su odnijeli pobjedu u trećem izborništvu pobjedu nad nezavisnim građanstvom (kombinacija obzoraša i pravaša). Na općinskim izborima 1901. ponovno su izabrani svi kandidati ČSP-a u trećem izborništvu. U prvom izborništvu kandidirao se J. Frank. Iako je znao da su u tom izborništvu "vladinovi" tada bili nepobjedivi, htio je uoči izbora za Sabor opipati raspoloženje nezavisnih izbornika i potaknuti vlastito članstvo na veću izbornu djelatnost. Izbori 1901. bili su karakteristični po taktiziranju cijele oporbe. Taj put koalicija domovinaša i narodnjaka nije postavila svoje kandidate u trećem izborništvu, nadajući se kompromisu s "čistima" u pogledu saborskih izbora zakazanih za kraj iste godine.³⁵ Na izborima 1904. i 1906. frankovci su zadržali III. izborništvo, s napomenom da su 1904. predstavnici tzv. nezavisnoga građanstva - uglavnom predstavnici ujedinjene opozicije - uspjeli osvojiti značajan broj mjesta u I. i II. izborništvu, čime je dovršeno 10 godina načelnikovanja Adolfa Mošinskog. No, dvije godine kasnije Narodna je stranka ("mađaroni") vratila svoja mjesta. Tijekom kasnijeg razdoblja pojedini frankovci pokušali su ući u gradsku skupštinu i u prva dva izborništva preko dopunskih izbora. To je po prvi put uspjelo 1907. Isidoru Kršnjaviju kada je prošao uže izbore za popunu u I. izborništvu. Ipak, glavni oslonac frankovaca ostale su siromašnije porezne općine Vlaške ulice, Nove vesi, Horvata i Trnja, a od 1900. godine i Seseva, Laščine, Žitnjaka i Resnika. U tamošnjim malim poreznicima, frankovački ideolozi pronašli su svoje vjerno izborni tijelo.

Kretanje broja stanovnika u Zagrebu³⁶

Godina	1890.	1900.	1910.
Stanovnici	38.000	57.000	75.000

Uoči izbora frankovci su sazivali javne skupštine na kojima se govorilo o javnim potrebama

³⁴ Peršičev otac, dobrostojeći krčmar, prešao je potkraj devedestih iz pravaških u obzoraške redove uz riječi: "U Stranci prava su ostali bogci i fukara, a neodvišnjaci su stranka - sami biskupi, kanonici, sveučilišni profesori, advokati, akademici; inteligencija koja imponira". *Zbirka Peršić*, sv. 4, str. 59.

³⁵ Do suglasnosti nije došlo jer su se u istom zagrebačkom izbornom kotaru kandidirali predstavnici koalicije (pobjednik izbora kanonik Cvjetko Rubetić) i ČSP (E. Kumičić).

³⁶ Gjuro Szabo uočava da je u razdoblju od 1890. do 1900. napadno porastao broj stanovnika Zagreba; G. Szabo, *Stari Zagreb*, Zagreb, 1990., str. 174.

grada Zagreba, a predočivane su i liste kandidata ČSP-a. Izborni program "čistih" govorio je u ime gotovo svih sitnih i srednjih slojeva gradskoga društva. Na izbornim listama ČSP-a nalazili su se odvjetnici, posjednici, trgovci, obrtnici, seljaci i radnici. Program jačanja gospodarske podloge pučanstva bio je zasnovan na, u pravaškom smislu, neizbježnom isticanju povijesnog i prirodnog prava na hrvatsku samostalnost kao glavnog uvjeta za napredak. Prema J. Franku gradski izbori poslužili su kao vježba u ustavnoj borbi kako za pravo i napredak gradske općine tako i za promicanje širih političkih ciljeva.³⁷

Što se tiče nastupa u gradskom zastupstvu, frankovci su zagovarali politiku široke gradske samouprave.³⁸ Posebno su bili zastupani interesi perifernih dijelova grada. Tako su tijekom 1902. građani preko gradskih zastupnika ČSP-a potaknuli pitanje prostornog uređenja Trnja, zatražena je regulacija rijeke Save, uređenje škole i prometnica te rješavanje pitanja vlasništva nad plodnim zemljištem. Osim toga, zastupnici ČSP-a strogo su pazili i kontrolirali osjetljivo pitanje dotoka sredstava u gradsku blagajnu. Otuda slijede upiti zašto neka dionička društva nisu uplatila porez i uvozninu, odnosno zašto se traži javno predočenje godišnje bilance osiguravajućeg društva *Croatia* i potpuno izvješće njegova ravnateljstva.³⁹ Premda nikada nisu bile dokazane nepravilnosti, akcije frankovačkih zastupnika imale su odjeka u javnosti. Njihov nadzor nad financijskim tokovima dokazivao je brigu za gradskim izvorima prihoda, i želju da se što veći dio sredstava usmjeri u podizanje kvalitete života širih slojeva. Tijekom rada gradske skupštine pripadnici ČSP-a spadali su među agilnije zastupnike. Nizom prijedloga, upita i nadopuna pokazali su da ozbiljno shvaćaju svoje dužnosti. Najveća pozornost bila je posvećena brojnim komunalnim pitanjima vezanima uz prostor III. izborništva koje je biralo kandidate ČSP za svoje predstavnike u skupštini: Vlaška, Trnje, Nova ves, Horvati, Sesvete, Laščina, Žitnjak. Obzir na lokaciju od kuda su dolazili simpatiziri slijedio je i iz traženja učinkovite potpore interesa zagrebačkih malih obrtnika. Inzistirano je da se kod poslova u državnom angažmanu prednost daje domaćim obrtnicima i poduzetnicima. Kao primjer može poslužiti ukazivanje na podizanje poštanske zgrade pri čijoj su izgradnji pojedine poslove dobivale strane tvrtke.⁴⁰ Osim toga, zatraženo je da "država nabavlja obrtnicima potrebne strojeve i neka pruža ine podpore, neka se državne potrebe imaju po mogućnosti namirivati kod maloobrnika, da im se daje porezne olakšice i da se uvedu obrtni sudovi".⁴¹ Tu se pokazalo kako frankovci strogo vode brigu o užim interesima određenog dijela društva od kojih stranka očekuje najveću potporu.⁴² Važnost obrtnika bila je to veća jer se radilo o profesiji koja je u Zagrebu sačinjavala najbrojni dio privrednih stvaraoca.

³⁷ Hrvatsko pravo 1778, "Izborna skupština za Čistu stranku prava". Sam J. Frank bio je više puta biran za gradskog zastupnika sve do 1895. godine.

³⁸ Djelatnost svih gradskih zastupnika može se pratiti preko *Zapisnika skupštine zastupstva slob. i kr. glavnog grada Zagreb*. Zapisnici su tiskani u obliku godišnjaka koji prati rad skupštine od prvog do posljednjeg zasjedanja skupštine u tekućoj godini.

³⁹ 1903. zatraženo je da se raspoloživa glavnica gradske općine u vrijednosti od 1 milijuna kruna plodonosnije ukamati. Do tada je grad držao glavnicu u Hipotekarnoj banci uz godišnju kamatu od 3,5%. U rukovodstvu većine novčanih zavoda i osiguravajućih društva nalazili su se budućí simpatizeri Hrvatsko-srpske koalicije.

⁴⁰ *Zapisnici skupštine zastupstva sl. i kr. glavnoga grada Zagreba za 1903.*, Zagreb, 1904. Neke manje gradske poslove uspjela je dobiti građevinska firma Egidija Kornitzera, inače frankovačkog člana.

⁴¹ *Starčevićeva hrvatska stranka prava*, str. 14.

⁴² Prema statistici iz 1900. obrtnici čine 32% ekonomskog sastava Zagreba. *Izvištaj gradskog poglavarstva o sveobčjoj upravi glavnoga grada Zagreba*, Zagreb, 1901.

Bilo je pokušaja da se gradska skupština skupno izjasni i o nacionalnim političkim pitanjima koja po zakonskim odrednicama nisu spadala u opseg rada zastupstva. Tako je, na primjer, frankovac S. Timet 1902. predlagao da se skupština obrati hrvatskom kraljevinskom odboru radi energičnijeg zauzimanja za financijsku nezavisnost Banske Hrvatske, da se pošalje molba banu neka poduzme odlučne mjere radi dobivanja zadovoljštine zbog preimenovanja Zavoda sv. Jeronima u Rimu ili da se više ne prihvaća odredba o vinskoj klauzuli koja je išla na štetu hrvatskih vinogradara. Godine 1903. predloženo je odašiljanje zahvale zastupstvima Dalmacije, Istre i Slovenije zbog iskazane solidarnosti tijekom narodnog pokreta u Banskoj Hrvatskoj. Timet je, uz to, predložio da se sve hrvatske općine pridruže tim predstavkama. Dakako, za takve prijedloge većina zastupstava, koja se čvrsto držala slova zakona pisanog u nagodbenome duhu, nije imala sluha.

Zagreb po svojoj društvenoj strukturi nije dopuštao stvaranje homogene cjeline u kojoj bi jedna stranka dominirala. Rezultati saborskih i općinskih izbora pokazivali su da frankovci bez većih oscilacija mogu računati na trećinu izbornog tijela. Teritorijalno su ostali uokvireni u općinama trećeg izborništva, te u prigradskim kotarevima koji su zadržali izgled seoskih općina. Sitni izbornici bili su onaj kolektivni čimbenik koji je usmjeravao glasove u frankovačkom smjeru. Tako je ČSP za duže vrijeme preuzela prostor koji nije pokrivala vladina stranka, a on im je osigurao jedno zastupničko mjesto u Saboru i trećinu klupa u gradskoj skupštini. O čvrstini frankovaca govori sljedeći primjer. Nakon raskola frankovačke stranke 1908. godine dotadašnji zastupnik u trećem izbornom kotaru za Sabor Ivan Peršić prešao je u redove "milinovaca", no kotar je već na sljedećim izborima 1911. ponovno prešao u ruke frankovaca. S druge strane, predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije preuzeli su od 1906. prva dva izborna kotara za Sabor (ne i prva dva izborništva za gradsku skupštinu koja su ostala vladinovima/madaronima). Što je najvažnije, kandidati Koalicije znali su uz glasove srednjeg i bogatijega građanstva privući i glasove brojnih državnih činovnika/oficijala, koji su još uvijek donosili prevagu na izbornoj vazii.

Ostali izborni kotarevi

Križki izborni kotar nalazio se u rukama J. Franka neprekinuto od 1884. do njegove smrti.⁴³ Riječ je o dijelu upravnoga kotara Kutine koji je Frank osvojio još prije ulaska u Stranku prava. U brojnim mjestima toga kotara - Križ, Popovača, Stručac, Ludina, Osjekovo, Voloder, Potok, Repušnica i Gračnica - postojali su klubovi ČSP-a, a na njihovim čelima bili su uglavnom tamošnji bogatiji poljoprivrednici i općinski odbornici. Od 1907. godine u sastavu skupštine križevačko-bjelovarske županije, u čijem je kotaru bio i križki kotar, frankovci su zauzimali zapažen broj zastupnika. Većina njih uspješno je prošla izbore, dok su dvojica ušla po izbornom cenzusu.

⁴³ *Političko i sudbeno razdieljenje kralj. Hrvatske i Slavonije po stanju od 31.V.1895.*, Zagreb, 1895. Cijeli izborni kotar imao je 15.559 stanovnika. Petnaest godina kasnije kotar je brojao 22.272 stanovnika. Nije poznat broj izbornika.

Veze J. Franka s križkim kotarem produbljivana je različitim oblicima pomoći tamošnjim seljacima. Dnevnik ČSP-a "Hrvatsko pravo" zabilježio je niz djela koje su J. Franka pokazale vjernim političarem koji se brine za svoje birače. J. Frank je znao iskoristiti svoj položaj u Saboru da iznese brojne prijedloge zakonskih osnova u prilog lokalnih seljaka i izbornika. Karakteristični su primjeri iz 1897., kada je zatražio povoljno reguliranje statusa seoskih pašnjaka i šikara, ili iz 1899. godine kada je, u kontekstu teških gospodarskih prilika, upozoravao na negativnosti zakona o porezima na žestu i kvasac, pri čemu je tražio pečenje rakije bez poreza⁴⁴. Oba prijedloga zatražena su u korist interesa lokalnog stanovništva. U javnosti je spomenuta i pravna pomoć općini Ludina, koja je dobila status sajmišta i besplatno branjenje seljaka raznim parnicama.⁴⁵

U križkom kotaru živjelo je pretežito seljačko-ratarsko pučanstvo koje se bavilo poljoprivredom, malim obrtom i kućnom industrijom.⁴⁶ Voloderski kraj bio je poznat po proizvodnji tzv. moslavačkog vina, a mnogi seljaci solidno su živjeli od izvoza plemenitih konja u Italiju i južnu Njemačku, te od izvoza mesa u Austriju. U pogledu industrije, cijeli kutinski kotar bilježio je dosta paromlinarskih pothvata (Cetolo, Altstädter, Gold, Veber, Kukić, Kovač), tvornicu emajlirane robe (Engler) i tvornicu glinene robe (Rich&Wall). Neki od navedenih poduzetnika bili su podupiratelji ČSP-a.⁴⁷ Uz njih, za privredni život bile su važne tri vjeresijske udruge i 2 seljačke udruge. Kotar je ukupno brojio 240 obrtnika. Ako se analizira lista članova skupštine županije bjelovarsko-križevačke u koju spada križki kotar, onda se zamjećuje da iz toga kotara potječe dosta poduzetnika židovskog podrijetla.⁴⁸ Oni su zbog svojih trgovačko-novčarskih potencijala i veza bili vrlo utjecajni i u širem društvenom rasponu. Među skupštinarima je bilo i relativno dosta seljaka frankovačke orijentacije koji su svojim govorima pokazali solidno poznavanje političko-ekonomskih problema.⁴⁹ J. Frank je očito pokazao talent za političko podučavanje pokrajinskih simpatizera, čime je stekao vjerne sljedbenike i čvrsto izbornu uporište. *Sv. Ivan Zelina* bio je izborni kotar Mile Starčevića (1862.-1917.) koji je on držao od 1892. do svoje smrti. U njemu se održavao stalan odnos snaga među strankama. Sačinjavale su ga tri općine: Kašina, Moravče-Belovar i Sv. Ivan Zelina.⁵⁰ Većina stanovništva živjela je od vinogradarstva i svilogojstva. Obrtništvo je doživljavalo opći pad značenja što pokazuje činjenica da je broj obrtnika opao s 404 (1894.) na 275 (1907.).⁵¹ Taj je kotar spadao među slabije razvijena

⁴⁴ *Izvešće o radu čiste stranke prava*, Zagreb, 1897., str. 5; *Saborski spisi*, petogodište 1897.-1902., sv. 3, dio 2, god. 1899, sjednica 100. (2.XII.1899.).

⁴⁵ *Hrvatsko pravo*, br. 1399 i br. 1514, 1900.

⁴⁶ *Izveštaj upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1908*, Bjelovar, 1909.

⁴⁷ *Hrvatsko pravo*, br. 363 (19.I.1897.) Nekrolog Paji Goldu.

⁴⁸ Tu uključujem križevački kotar i kotar Sv. Ivan Žabno u kojima su frankovci pobijedili 1908. godine: Mavro Weber-trgovac, Julijo Singer-posjednik, Salamon Polak-trgovac, Žiga Breyer-trgovac, Hinko Moster-trgovac, Jašo Breyer-trgovac, Ignat Hiršl-trgovac, Hinko Švarc-tvorničar, itd. *Izveštaj upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1907*, Bjelovar, 1908.

⁴⁹ Zbirka I. *Peršića*, sv. 28, str. 76. Peršić smatra da su članovi ČSP-a Stipac, Novak Stuparić, Tortić, Kolar i Petrinec bili prvi dobri seljački govornici koji su prethodili radićevcima.

⁵⁰ Sve zajedno brojili su 1895. godine 25.760, a 1910. godine 33.008 stanovnika. *Političko razdieljenje 1895.; Popis žiteljstva od 1910.*

⁵¹ *Izvešće kr. podžupana o stanju uprave u županiji zagrebačkoj*, vidi za godine 1895.-1908.

područja banske Hrvatske, a karakterističan je po tome što jedini u zagrebačkoj županiji nije imao ni dijela željezničke pruge.³² Osim toga, u kotaru nije bilo ni jednog industrijskog poduzeća. M. Starčević je u Saboru upozorio na alarmantnu činjenicu da je tamo broj izbornika u razmaku od 1892. do 1897. pao sa 642 na 262 izbornika.³³ On je inače jedino na izborima 1897. imao ozbiljniju borbu za osvajanje kotara kada je morao nadjačati "vladinovca" i "obzoraša". Na ostalim izborima ili nije imao protukandidata ili je glarko pobjeđivao. I poslije raskola frankovačke stranke (1908.), taj je kotar ostao u rukama M. Starčevića, koji je bio glavna figura novoutemeljene Starčevićeve stranke prava.

Velik frankovački utjecaj bio je i u *Senju*, primorskom gradu (ličko-krbavske županije), koji je doživio u nagodbenoj Hrvatskoj privredno-pomorsko propadanje.³⁴ Politika skretanja trgovačkih putova prema Rijeci i Trstu dovele su senjsku luku u nezavidan položaj. Grad je s vremenom izgubio bivši trgovački i lučki karakter. Za tamošnje stanovništvo glavni je krivac bila mađarska politika koja je usmjeravala veliki kapital u Rijeku. Zbog privredne obamrlosti pravaške ideje imale su tamo plodno tlo za razvitak - pogotovo Frankova politika traženja financijsko-gospodarske samostalnosti. U Senju je za prevlast frankovaca bio najviše zaslužan Josip Gržanić (1845.-1908.), stari pravaš i saborski zastupnik, poznat po slučaju iz 1884. godine kada je u Saboru zajedno s Grgom Tuškanom i Davidom Starčevićem sudjelovao u udaranju bana Khuena.³⁵ Gržanić je odmah nakon raskola pristao uz Frankovu struju. Tijekom 1901. događala su se interna previranja u senjskom klubu ČSP-a. No, prevagnula je Gržanićeva linija koja je ostala odana Franku.³⁶ ČSP je u Senju imala jaki oslonac preko svojih članova u lokalnoj štedionici, trgovačko-obrtničkoj komori i Hrvatskom parobrodarskom društvu.

Značajan utjecaj imala je ČSP u Lici, koja je spadala u najnerazvijenije krajeve Banske Hrvatske. U tom kotaru prevladavalo je stočarstvo kao glavna grana privrede, a najbogatiji poreznici dolazili su iz redova trgovaca i krčmara. Na lokalnoj razini, glavna frankovačka uporišta bila su u Otočcu, Gospiću, Perušiću i Brinju. Od Khuenove izborne reforme u Lici su pobjeđivali "vladinovci". Razlog njihove prevlasti ležao je u izbornom zakoniku koji je omogućio da činovnici nadglasaju "neovisne glasove". Ta se odredba posebno očitovala u siromašnoj Lici, gdje je bilo vrlo malo građana koji su mogli zadovoljiti pravilo izbornog cenzusa. Političke probleme Like ponajbolje je objašnjavao M. Starčević u svojim brojnim saborskim govorima.³⁷ Pri tome se žestoko osvrtao na politiku ličkog župana Bude Budisavljevića aludirajući na njegovo isticanje srpstva u tom kraju, koje se ujedno dokazivalo aktivnom suradnjom s nagodbenim vladama.

³² B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991., str. 97.

³³ *Saborski spisi*, sv. 6, Zagreb, 1897.

³⁴ Grad je po statistici iz 1900. imao 3.182 stanovnika, od toga su 1.246 Senjana vezani uz obrt i industriju, a 315 uz trgovinu. Deset godina kasnije Senj je imao samo 114 stanovnika više pri čemu se broj trgovaca smanjio. Vidi: B. Vranješ-Šoljan, isto, str. 279.

³⁵ O J. Gržaniću vidi: Mira Kolar, "Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske", *Senjski zbornik*, 1995., 267-292.; a o prevlasti frankovačke omladine u Senju vidi: Vinko Antić, Školovanje Vladimira Čopića i sudjelovanje u omladinskom pokretu, str. 27, u Zborniku: *Vladimir Čopić*, Rijeka, 1978.

³⁶ Spor izbija u vrijeme jedne od nekoliko akcija za objedinjavanjem hrvatskoga pravaštva.

³⁷ Na izborima 1901. u Gospiću su 124 činovnika i 3 seljaka glasovala za vladinovca, a 66 "slobodnjaka" za frankovca; u Perušiću - kotaru s najmanjim brojem izbornika (61) - 29 činovnika i 9 nezavisnih građana uz vladinovca, a 19 "slobodnjaka" protiv; u Otočcu 80 činovnika i 17 nezavisnih uz vladinovca, a 58 "slobodnjaka" uz frankovca. *Saborski spisi*, 103. sjednica (12.I.1905), Zagreb, 1905., str. 5.

Uopće su u tom području hrvatsko-srpski odnosi najizravnije iskazivali međusobna suprostavljanja. Prema popisu iz 1910. u ličko-krbavskoj županiji bilo je po vjeroispovijesti 103.759 grko-istočnjaka i 100.168 rimokatolika.⁵⁸ Srbi su u Gospiću, Gračacu, Korenici, Donjem Lapcu podizali organizacije (zemljoradničke zadruge, štedionice, čitaonice, sokolska društva i dr.) s posebnim srpskim nacionalnim identitetom, pri čemu su im na ruku išle nagodbene vlasti. ČSP nije prihvatila takav slijed događanja, ustrajno tvrdeći da takvi postupci afirmacije srpske nacije idu na uštrb hrvatskih nacije i državnosti.

Dio ličkih kotareva pao je u ruke frankovaca na izborima 1906. godine. Dakle, onda kada su činovnici dobili malo više izborne slobode. Tome je svakako pridonijela i razvijena tradicija pravaštva u tamošnjim krajevima, te činjenica porijekla obitelji Starčević. Uz frankovce su se do 1908. vezala tri Starčevića političara: Mile, David i Luka. Sva trojica nalazila su se pri vrhu stranke. Uz njih, važnu ulogu imali su i saborski zastupnici Ante Pavelić, Stipe Vučetić i Marko Badovinac. Obitelj Pavelić spadala je među najbogatije porodice Like.⁵⁹ Kada je došlo do raskola u frankovačkoj stranci, Lika je većinom stala uz "milinovce". Ta je struja od tada pokušala sniziti dotadašnji protusrpski intenzitet frankovaca.

Premda su prilikom raskola 1895. tamošnji pravaši osudili J. Franka, posavsko je središte bilo jako uporište "čistih" pravaša.⁶⁰ Brod je bio šesti grad po veličini u Banskoj Hrvatskoj s ukupno 7.310 stanovnika, a u njemu je bilo pored Hrvata i dosta Židova, Nijemaca i Mađara.⁶¹ Gradom je dominirao tvornički obrt, tako da je u njemu uoči aneksije bilo više od 400 radnika. Tijekom 1905. frankovcima su uspjeli privući znatan dio tamošnjih socijaldemokrata na svoju stranu.⁶² Naime, Rajko Švehla, jedan od vođa brodskih socijala, prešao je u frankovačke redove. Unatoč tome činu socijaldemokrati su uspjeli zadržati vlastitu organizaciju.⁶³

Grad je doživio svoju ekonomsku ekspanziju nakon aneksije BiH. Frankovci su u Brodu proširili svoj utjecaj tek nakon objave Riječke rezolucije. U sklopu vlastitog jačanja pokrenuli su i vlastiti dnevnik *Posavsku Hrvatsku*. Na izborima 1906. frankovac Aleksandar Horvat (1875.-1926.) izgubio je od drugog pravaša dr. Vatroslava Brlića (HSP), omjerom glasova 197:238.

⁵⁸ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II., 1906.-1910., Zagreb, 1917. str. 21.

⁵⁹ Nikola Pavelić iz Gospića je najbogatiji trgovac Like sa 1.530 kruna godišnjeg poreza. Među bogate poreznike spadali su i drugi tamošnji pravaši-frankovci, kasnije milinovci: Ivan Gojtan, Jerko Pavelić, Dragutin Vlahović, Marko Došen i dr. *Izveštaj upravnog odbora i kr. podžupana županije ličko-krbavske o stanju javne uprave za 1909. godinu*, Gospić, 1910.

⁶⁰ Vidi članak Mate Artukovića, *Posavska Hrvatska, Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, br. 3, Osijek, 1995., str. 103-120. U Brodu su obrtnici sačinjavali 38,95% stanovništva, grad je imao dosta bogatih poduzetnika i industrijskih poduzeća. U Brodu se dogodilo da je tamošnji predsjednik socijaldemokrata Rajko Švehla povukao određen broj radnika u frankovačku stranku.

⁶¹ Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991., str. 170.

⁶² *Hrvatsko pravo*, br. 2298, 11. XI. 1905. "Izjava odbora u Brodu". Prema frankovcima V. Korać, vođa socijaldemokrata, doživio je prilikom dolaska u Brod javnu osudu zbog povezivanja sa Hrvatsko-srpskom koalicijom.

⁶³ *Slobodna riječ*, br. 21, 8. XI. 1905., "Smutnje u Brodu". Autor članka piše: "Švehla je pomoću nekolicine slabiča ukrao stranačke karte na koje je ispisao imena bande besposličara i frankovaca koji su naoružani kolcima i noževima došli na sastanak. Brodski drugovi da izbjegnju tučnjavu sa tom "mafijom" napustiše taj sastanak. Brodski drugovi iznajmili su nove prostorije, pridržali stari odbor sa predsjednikom Jagodićem i zadržali skoro cijelo staro organizavano članstvo."

⁶⁴ Sa svojih 2.301 krunom poreznih davanja, odvjetnik Brlić spadao je među deset najbogatijih poreznika. *Izveštje o stanju javne uprave u županiji požeškoj*, Požega, 1908., str. 24

Već na sljedećim izborima 1908. Horvat je uspio pobijediti Brlića, koji je inače spadao među najbogatije poreznike požeške županije.⁶⁴ Prilikom unutarstranačkog raskola iz 1908. tamošnji je frankovački klub osudio milinovsku struju. U tom su gradu ostvarivali frankovci vrlo visoke rezultate na izborima za gradsko poglavarstvo.

U ostalim većim gradovima poput Osijeka, Karlovca, Varaždina ili srijemskih gradova frankovci nisu imali većeg utjecaja. Doduše, u Varaždinu su sudjelovali u diobi vlasti na općinskoj razini, dok su u Osijeku i Karlovcu postojali samo lokalni frankovački klubovi. U Varaždinu, Karlovcu, i jednom od dva izborništa Osijeka pobjeđivali su uglavnom pravaši iz HSP-a.

Izbori 1897.-1906. omogućuju relativno precizno uspoređivanje stranačkih rezultata. Na izborima 1897. i 1901. ČSP je bili još minorna stranka, kako u odnosu prema dominantnoj Narodnoj stranci, tako i prema udruženoj oporbi pravaša i obzoraša. Tek od izbora 1906. nadalje dolazi do pregrupiranja u stranačkom životu, pri čemu frankovci postaju relevantna politička snaga. No, s tim izborima uočavaju se nove okolnosti. Dvije pravaške stranke - ČSP (tj. od 1904. Starčevićanska hrvatska stranka prava) i HSP (nastala 1903. objedinjavanjem "domovinaša" i "obzoraša", a od 1905. u sklopu Hrvatsko-srpske koalicije) imaju gotovo identičnu izbornu snagu. Isto tako, od kraja 1905., dolazi do pojave da političari koji su pripadali vladajućoj Narodnoj stranci nakon njezina kolapsa prelaze ili u redove koalicije ili k frankovcima. U slučaju potonjih, stranci je pristupio I. Kršnjavi, nekadašnji odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu za vrijeme bana Khuena.

Rezultati izbora za Hrvatski sabor (1897.-1906.) i ČSP

Jedinstvena Stranka prava ostvarivala je različite rezultate na izborima.⁶⁵ Tako je devet pravaša na izborima 1881. godine ušlo u Sabor, a još šestorica naknadno su ušla 1883. kada su održani prvi izbori u bivšoj *Vojnoj krajini*. Na prvim izborima za vrijeme Kuenova banovanja, koji su se održali 1884., pravaši su izborili respektabilnih dvadesetpet mandata na 112 izbornih kotareva (po izbornom redu koji je vladao do 1888.). Posljedica uspjeha radikalne oporbe dovela je do vladinih protureakcija. Već na sljedećim izborima 1887. godine počeli su se pojavljivati naoružani redarstvenici na biralištima, a uvedene su i izborne iskaznice. Unatoč izbornom sporazumu oporbenih stranaka Neodvisne narodne stranke i Stranke prava, rezultati su izostali. Režimska Narodna stranka, čiju je politiku vodio ban Kuen, osvojila je apsolutnu većinu, dok su pravaši stekli samo devet mandata. Izbori iz 1892. godine bili su posljednji izbori za Sabor na kojima se pojavila jedinstvena Stranka prava. Te izborne godine pravaši nisu pristali na oporbeni dogovor. Izišli su sami na izbore i osvojili osam kotareva. Na tim izborima prošao je u križkom kotaru i J. Frank, koji je među pravaše pristupio polovicom prosinca 1890. godine. Doduše, on je još 1884. ušao u Hrvatski sabor kao samostalni kandidat ("divljak"), i to pobjedom u popovačkom kotaru.⁶⁶ Naknadni dopunski izbori donijeli su pravašima još dva mandata: Eugen Kumičić je 1893. osvojio kotar Brod, a sljedeće godine je Ivan Ružić prevladao u koprivničkom

⁶⁴ Za osnovne podatke izbornih rezultata vidi: J. Horvat, *Stranke kod Hrvata i njihove ideologije*, Beograd, 1939., i posebno za pravaše R. Horvat, *David Starčević*, Zagreb, 1941.

⁶⁵ Tada je još to bio dvadesetšest izborni kotar sa središtem u Popovači u koji su spadale upravne općine Topolovac, Kutina i Moslavina. Kasnije se sa smanjenjem broja izbornih jedinica taj kotar širi pridodavanjem četrdesetčervrtoga kotara sa sjedištem u Križu, te općinama Ludina, Voloder, Vidrenjak, Potok, Jelenska Gornja i Stružec.

kotaru. Oba uspjeha ostvarena su u razdoblju funkcioniranja koncepta ujedinjene opozicije koju su od kraja 1892. održavali pravaši i Neodvisna stranka prava ("obzoraši"). Potonji su podržali kandidaturu pravaša u spomenutim kotarevima, a zauzvrat su pravaši podržali "obzoraša" Milana Amruša, koji je pobijedio na dopunskim izborima u zagrebačkom trećem izbornom kotaru.

Izbori 1897. godine

Nakon pravaškog raskola 1895. godine ČSP je u svojim redovima imala četiri saborska zastupnika: Antu Starčevića (delnički kotar), Josipa Franka, Eugena Kumičića i Milu Starčevića. Stranka je izašla sa svojom listom kandidata odmah na prve izbore za Sabor koji su se održali nakon raskola. Kraljevim aktom od 29. travnja 1897. zaključeno je redovno petogodišnje saborsko djelovanje. Naredbom bana Khuena izbori za saborske zastupnike bili su raspisani za sve županijske oblasti i gradska poglavarstva. S objavom izbora sve su stranke započele izborne aktivnosti: izradu kandidatskih lista i prezentiranje programa (turneje, skupovi, tiskanje brošura i letaka). Na izborima održanima od 19. do 22. rujna 1897. oporba vladajućoj Narodnoj stranci sastojala se, s jedne strane, od koalicije "obzoraša" i Stranke prava ("domovinaši"), a, s druge, od ČSP-a i nezavisnih kandidata. Uoči izbora frankovci su otvoreno priznali da "bez obsjene svojih sila" ne očekuju ozbiljnije rezultate.⁶⁷ Tisak vladajuće Narodne stranke ("mađaroni") nije puno spominjao ČSP jer ona doista nije tijekom izbora 1897. predstavljala konkurenciju. Oštrica izborne kampanje usmjerila se tako prema koaliranoj oporbi i socijalistima u Srijemu - jednom od najbogatijih dijelova Banske Hrvatske u kojemu frankovci nisu bili do 1908. osjetnije zastupani. Prema "mađaronima" okosnicu frankovačke politike sačinjavale su nerealne šovinističke želje. Analizirajući njihov program na temelju vlastitih realno-političkih prosudbi o strukturama hrvatskoga društva, zaključili su da program ČSP-a nije prihvaljiv za većinu stanovništva.⁶⁸ No, "mađaroni" su postojanje ČSP-a taktički iskorištavali u okršajima s ozbiljnijim protivnikom - koalicijom. U svojim su novinama često citirali one dijelove frankovačkih istupa koji su kritizirali politiku koalicije s krajnjom nakanom ukazivanja na sveukupnu oporbenjačku disharmoniju. S druge strane, koalicija je kao savez dviju stranaka napadala frankovce jer je držala da političko stanje teškog pritiska khuenovskog režima nije dopuštalo raspršivanje oporbe. Tako je sama pojava frankovaca na izborima ocijenjena kao jedan od krucijalnih dokaza o pravim namjerama "čistih" pravaša - a to je razbijanje jedinstvene oporbe u srazu s protudemokrat-skim sustavom bana Khuena. Koalicija je htjela da građani mogu birati između vladine stranke i nje kao jedine prave političke alternative. Izborni proglas koalicije objavljivan u njihovim dnevnicima "Obzoru" i "Hrvatska domovina" bio je isključivo usmjeren u pravcu osude vladajućega političkog sustava. Uopće nije ni spominjao frankovce, tako da su uoči izbora 1897. svi manje-više nastojali ignorirati ČSP. Koalicija i ČSP, gledano zajednički, postavili su kandidate u 55 kotareva. Od toga su frankovci kandidirali u 16 kotareva. Podvajanje u nekim izbornim kotarevima (Zagreb III., Sisak, Delnice, Karlobag, Koprivnica, Zelina) dovelo je do međusobne borbe između oporbe.⁶⁹ Koalicija je

⁶⁷ *Hrvatsko pravo*, br. 443 (26. VIII.1897.)

⁶⁸ *Narodne novine* br. 103 (6.V.1897.) "Izborni proglasi"

⁶⁹ *Obzor* br. 107 (11.V.) "Proglas i rad 'čistih' ". Obzoraši su podvrgnuli kritici frankovačko geslo "Hrvatska Hrvatima" smatrajući da ga A. Starčević nije nikada rabio. Ustvrdili su da je riječ o suvremenoj adaptaciji Gladstonove krilatice "Balkan balkanskim narodima".

u tim kotarevima pokušala voditi izbornu taktiku u smjeru razdvajanja Franka i članova njegove stranke konstatacijama da među frankovcima ima nesebičnih rodoljuba koji su zavedeni lažima užega frankovačkog vodstva. Uopće, tijekom cijele povijesti ČSP-a u središte je pozornosti stavljena Frankova osoba. Još i prije njegova pristupanja u Stranku prava pronosile su se priče da je Frank predstavnik židovskih interesa.⁷⁰ Kada je ušao u Stranku prava, pravaši nisu postavljali pitanja o Frankovu porijeklu. S razbuktavanjem unutarpravaških razmirica sve je više maha uzimala osobna borba u kojoj obitelj Frank nije ostala pošteđena. Od tada bilo je karakteristično da uvijek kada je Frank intenzivirao svoju aktivnost, onda je uslijedila kritika s protužidovskim konotacijama. No, bilo je i kritika koje su utemeljenje tražile u pokušajima političke analize. Tijekom izborne kampanje 1897. domovinaši su prenosili interpretacije vodećega dalmatinskog pravaša Ante Trumbića frankovcima u kojima je, unatoč izraženom pokušaju zadržavanja neutralnog stava u raskolu prekovelebitskih pravaša, doveo u sumnju kontinuitet Frankove politike s političkim sustavom Ante Starčevića.⁷¹ Poruka je svim starčevićancima bila da čitaju izvorna djela i sami izvlače zaključke o sadržajima pravaške ideje. Ipak, tada domovinaši, a ni frankovci, nisu osjetili potrebu da sami financiraju nastavak izlaženja sabranih djela Ante Starčevića koja bi dala temelje za kritička uspoređivanja aktualnih razno-pravaških poruka s izvornim idejama "Oca domovine".⁷² Obje strane zadovoljile su se povremenim novinskim tumačenjima, koja su se pojavljivala prema potrebama dnevne politike. Uopće, sučeljavanje s frankovcima unutar koalicije preuzeli su domovinaši. Oni su još uvijek vodili otvorenu, napornu i mučnu borbu za naslijeđe A. Starčevića. Obzoraši su pak nastojali kratkim i rafiniranijim analizama pokazati da je frankovcima jedina zadaća sustavno nauditi koaliciji u njezinoj akciji osvajanja povoljnijega političkog položaja i modernizacije društva.⁷³ Iz njihova kuta gledanja slijedio je zaključak da frankovci samo pomažu nositeljima protuhrvatskog poretka: banu Khuenu i njegovoj "mađaronskoj" vladi. Na izborima 1897., kao i u kasnijem razdoblju do svoje smrti, J. Frank nije imao poteškoća u svojem križkom kotaru.⁷⁴ Naime, tamo nije ni imao protukandidata. Pokušao je i s osvajanjem sisačkoga kotara, gdje je bilo čvrsto uporište poznatog pravaša, sada domovinaške orijentacije, Grge Tuškana.⁷⁵ Na tom su terenu frankovci uza svoj program hrvatskog nacionalizma istak-

⁷⁰ *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, uredio Ferdo Šišić, Zagreb, 1929. Vidi pismo pod brojem 417, datirano 4. svibnja 1876.

⁷¹ *Hrvatska domovina*, br. 103 (6.V.) "Izjava A. Trumbića u Beču". Frank je prvi napao Trumbića zbog sadržaja njegovih adresa u bečkom Carevinskom vijeću. Htio je da dalmatinski pravaši odmah odluče na koju će pravašku stranu stati. Na to je Trumbić započeo s analizom Frankove adrese iz 1892. i zaključio da one nisu podudarne s idejama govora (1861.) i adrese (1878.) A. Starčevića. Konačno Trumbić je našao zajednički jezik s domovinašima, a Franka je odbacio zbog "strančarenja".

⁷² Odbor kluba stranke prava izdao je od 1893. do 1894. tri knjige *Djela dva Ante Starčevića*. Tiskanje cijelog izvornog opusa nije nastavljeno nakon raskola.

⁷³ Tijekom izbora *Obzor* je objavljivao i satiričke tekstove "Uzduž i popreiko" u kojima su ismijavani frankovci i mađaroni.

⁷⁴ HDA, UOZV, sv.1-8, br.30.564. Kotarski upravitelj Rudolf Muehlstein izvijestio je predsjedništvo vlade da je Frank na biralištu u Križu ostvario regularnu pobjedu.

⁷⁵ HDA, UOZV, sv.1-8, br.30.302. Izvješće gradskog načelnika Franje Lovrića nije zabilježilo nemire za vrijeme izbora. Inače, u tom je kotaru Frank pred izbore prepustio kandidaturu Kumičiću. Konačni rezultati: Tuškan 761 glas, Kumičić 145, a unionist Pliverić 113. Frankovci nikada nisu uspjeli u sisačkom kotaru potisnuti drugu pravašku, odnosno, Tuškanovu stranu.

nuli i osobne Frankove zasluge za lokalno stanovništvo. Izbornici su podsjećani na urbarijalne parnice koje je Frank kao poznati odvjetnik vodio za seljake sisačkoga kotara. Druga strana - Tuškanovi sljedbenici - nisu se pomirili s dolaskom Franka u njihov kotar. Javno su spaljivali tisak ČSP-a, nosili slamnate maske u liku Franka i suočavali se s njegovim sljedbenicima. Nisu izostali ni fizički obračuni, zbog čega su frankovci kao slabija strana zatražili i zaštitu vlasti. Osnova Tuškanove akcije bila je teza o židovskoj potpori lažnom pravaštvu. Napad na Franka bio je istodobno i napad na sisačke židove.⁷⁶ Tuškan se predstavio kao branitelj seljaštva i nacionalno svjesnog građanstva donjoposavske regije. Povezao je židovski kapital s protivnicima interesa tamošnjeg stanovništva. Njegova agitacija mora biti u svakom slučaju sagledana kroz političko-financijske strukture jer je Tuškan u židovskim poduzetnicima vidio i suparnike *Posavske štedionice*.⁷⁷

Višestruko značajni bili su izbori u trećem zagrebačkom izbornom kotaru (Vlaška, Nova ves, Kaptol, Porok s lijeve strane i Pod židom). Taj prestižni kotar s relativno velikim brojem izbornika (oko četristopedeset) bio je 1897. godine, ali i na svim sljedećim izborima pokazatelj snage oporbenih stranaka. U njemu su se sukobili kandidati svih triju stranaka/blokova: Cvjetko Rubetić u ime *koalirane oporbe*, Ljudevit Hagenauer za ČSP i Franjo Kiršner kao predstavnik *Narodne stranke*. Glavno pitanje izbora bilo je hoće li "mađaron" dobiti dovoljnu većinu kojom bi izbjegao uže izbore. Unatoč izlasku sa zasebnim kandidatima, frankovci i koalicija nisu išli u međusobne sukobe. Štoviše, u blizini izbornog mjesta u kaptolskoj pučkoj školi zajedno su postavili izborni "štab", a zabilježeno je da su žene oporbenih kandidata i sveučilištarci agitirali protiv Kiršnera.⁷⁸ Sve to nije pomoglo. Mađaronski je kandidat pobijedio s natpolovičnom većinom od 168 naprema 159 ukupnih glasova protukandidata (Hagenauer 79 glasova, a Rubetić 77).

Izbori 1897. pokazali su relativan uspjeh izborne koalicije "domovinaša" i "obzoraša". Frankovci su prihvatiti rezultate izbora konstatacijom kako je izabrana "krema koalicijske inteligencije"⁷⁹. Jedino su zažalili za porazom narodnog poslanika Eugena Kumičića, kojega su u stvari pretekli "domovinaši" poput Grge Tuškana u sisačkom i Ivana Ružića u koprivničkom kotaru. ČSP je osvojila/zadržala dva kotara (Križ i Sv. Ivan Zelina) koji su i prije pravaškog raskola bili u posjedu istih političara: J. Franka i M. Starčevića. U pet kotareva frankovci su izgubili od domovinaša. Narodna stranka zadržala je dvotrećinsku većinu što joj je osiguralo nesmetano

⁷⁶ *Hrvatska domovina* br. 102 (2.V.1897.) Izvješće iz Lekenika. Tuškanovci su uperili prst u poduzeće braće Reiss koja je sufinancirala Frankovu izbornu utrku u sisačkom kotaru.

⁷⁷ Tuškan je 1897. godine jedan od glavnih osnivača *Posavske štedionice*. Njegov antisemitizam ima očito i materijalnu pozadinu. Vidi Ivica Golec, *Narodni pokret na sisačkom području 1903/1904.*, *Radovi*, Zagreb, 1993., str. 102-105. M. Gross uočila je pak još i ideološku vezu Tuškana i kršćansko-socijalne struje. Ona smatra da je on po uzoru na Beč preuzeo protužidovske tirade (vidi: *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 332.). Tom podatku pridodajmo činjenicu da su u to vrijeme frankovci bili kritičari austrijskih kršćanskih-socijala, K. Luegera i klerikalizma.

⁷⁸ *Narodne novine*, br. 113 (18.V.). Izvjestitelj govori o slozi frankovaca i koalicije kod vina i gulaša u Medarićevoj gostionici. Prema njemu, u slučaju uži izbor oporba bi jedinstveno nastupila. Takvo stajalište nije za odbacivanje jer ni koalicija ni frankovci nisu ga porekli. Dapače, *Obzor* je dan poslije izbora istakao da nije bilo nesuglasica među oporbom u Zagrebu.

⁷⁹ *Hrvatsko pravo*, br. 466 (22.V.1897.) "Pobjedak izborah". Frankovci su zaključili da domovinaši "žanju uspjehe na račun imena Ante Starčevića".

vođenje politike u Saboru. Uspjehu koalicije pridonijeli su i brojni glasovi svećenstva. Naime, tijekom izbora koalicija je upozoravala na problem uvađanja civilnog braka i posljedice crkveno-političke reforme u Ugarskoj, a što su u pozitivnom kontekstu spominjali u izbornim nastupima "mađaroni". Takav zakon hrvatski svećenici nisu prihvaćali. Budući da im je koalicija ostavila slobodan prostor za elaboriranje pitanja odnosa Crkve i države kler je otvoreno podržao njihovu stranu.⁸⁰

U poslijebornom ozračju koalicija je realno naglasila svu težinu raskola pravaša koji samo slabi snagu protivnika Khuenova sustava.⁸¹ Uvidjevši porast svoje snage, koalicija je potaknula i prijedloge koji su težili za sveobuhvatnijom akcijom. U tom smislu istaknuto je i političko značenje Srba u Hrvatskoj. Srpski političari pozvani su na suradnju u otporu protiv dva "tuda naroda" (Mađara i Nijemaca), tj. za napuštanje njihove potpore banu Khuenu. Uz to, naglašeno je da i s hrvatske strane ne smije izostati volja za općom političkom kooperacijom *svih* hrvatskih nacionalnih stranaka protukhuenovske orijentacije. Koalicija je tu mogla ciljati jedino na frankovce koji su ostali ustrajno unutar svojega zasebnog ideološko-stranačkog sustava.

Izbori 1901. godine

Na izborima za Sabor 1901. godine (6.-9.XI.) ČSP je postavila najmanji mogući broj kandidata (4), i to samo u kotarevima gdje su postajali stvarni izgledi za prolaz. Takav potez ostavio je više slobodnog prostora koaliciji "domovinaša" i "obzoraša" koji su na prošlim izborima ostvarili značajan uspjeh. Koalicija je na izbore izašla u 65 kotareva. Prihvaćajući veću snagu udružene oporbe, ČSP je išla linijom popuštanja. Frankovci su potvrdili staru politiku odbijanja koalicije s oporbenim krugovima različitih političko-stranačkih pogleda, no isto tako ponudena je suradnja u budućem sazivu Sabora na području pozitivnih prijedloga.⁸² Uoči samih izbora frankovački tisak bacio je oko na treće izbornište u Zagrebu. U prikrivenim dogovorima s koalicijom očekivalo se prepuštanje kotara u glavnom gradu i to za treće izbornište koje je jedino budilo nadu za uspjeh bilo koje oporbene strane, frankovačke ili koaličijske.⁸³ Od dogovora nije bilo ništa jer je ipak taj izborni kotar bio simbol oporbene snage. Na poprištu toga izbornog tijela sučelila su se dva zvučna imena - Eugen Kumičić i Cvjetko Rubetić. Popularni pisac "Urote Zrinsko-Frankopanske" izašao je s romantičnom krilaticom "vjere u slavu hrvatstva". Programatski ona je obuhvaćala ustrajno predlaganje nužnog sjedinjavanja Dalmacije s Hrvatskom u legalnim institucijama, nepopustljivost protiv ideje političkog i nacionalnog srpstva (negacija

⁸⁰ *Narodne novine*, br. 117 (22.V.) žale se na župnike i kapelane, te njihove "fanatizirane" vjernike koji obmanjuju izbornike i zloupotrebljuju vjeru u političke svrhe. ČSP nije spominjana u pogledu odnosa između svećenika i političke sfere. No, ona je tada zauzimala kako i sama piše "antiklerikalno" stajalište. Vidi poglavlje "Odnos Crkve i politike u očima čistih pravaša".

⁸¹ *Hrvatska domovina*, br. 118 (24.V.1897.) "Nakon izbora".

⁸² *Narodne novine* br. 244 (25.X.1901.) "Izborni pabirci". Iz jedne neodređene poruke vodstva ČSP da njezini članovi u kotarevima gdje nema frankovačkih kandidata ne glasuju protiv načela stranke, "mađaroni" su jednostavno zaključili da oni neće glasovati za Koaliciju. Time su "mađaroni" nastojali nadalje iskorištavati nejedinstvo cijele oporbe.

⁸³ *Hrvatsko pravo*, br. 1791 (28.X.1901.) Istaknut je primjer prošlih izbora, kada je u III. izborništvu Zagreba "čisti" pravaš Ljudevit Hagenauer surađivao s članom koalicije svećenikom i urednikom društva sv. Jeronima Cvjetkom Rubetićem, kojega su sve strane smatrale poštenim rodoljubom.

srpskog imena), opravdanje Frankova sudjelovanja u radu Kraljevinskog odbora u Budimpešti i podsjećanje na tradiciju požrtvovanja starčevićanaca koju jedino ČSP kontinuirano nastavlja. Kumičić je preko frankovačkog dnevnika *Hrvatsko pravo* predložio javnu skupštinu na kojoj bi on i njegov suparnik zajedno izložili svoje programe, a uz to zatražio je od Rubetića da njegova strana prekine s "potvorama o židovstvu frankovaca".⁸⁴ Rubetić je pobijedio s natpolovičnom većinom, a Kumičić je doživio poraz i u dugoselskom kotaru od člana vladajuće Narodne stranke Maksa Šnapa, koji je vješto iskoristio izbornu suparništvo dvaju oporbenjaka Kumičića i dugoselskog župnika Ivana Zorića. Na izborima 1901. godine prošli su ponovno od frankovaca samo Josip Frank u križkom, i Mile Starčević u zelinskom kotaru.⁸⁵ U pogledu ČSP-a ponovili su se rezultati prethodnih izbora kada su prošla ista dva kandidata. Na općoj razini koalicija je pala sa 28 na 11 zastupnika (od toga 5 pravaša-domovinaša). Apsolutni trijumf doživjela je vladajuća Narodna stranka sa 73 osvojena mandata. Na kraju valja pridodati da je u saborskom razdoblju 1901.-1906. došlo do nekoliko naknadnih izbora, pri čemu su 1903. frankovci pobijedili u Zlataru (E. Kumičić) i Biškopcu (Juraj Tomac). S tim pobjedama frankovci su nagovijestili svoj izborni uspon na sljedećim izborima.

Nakon izbora 1901. mišljenje drugih oporbenih elemenata o tadašnjim frankovcima najkarakterističnije su ilustrirala u istome listu dva političara u usponu: Frano Supilo i Stjepan Radić.⁸⁶ Za prvoga riječ je o "kliku koja i nema druge misije osim razakapanja sloge opozicije u Hrvatskoj", dok je potonji zaključio da Josip Frank želi "samo par mandata, a ne želi ni veliku ni malu Hrvatsku". Ban Khuen je zbog svega toga mogao biti i dalje zadovoljan jer oporba nije bila u potpunosti jedinstvena za provedbu ozbiljnije akcije. No, u to vrijeme počeli su se već djelomično nazirati obrisi budućih, širih povezivanja različitih stranaka i ideoloških struja. Većina političara smatrala je da jedino okupljanje oporbe pridonosi podizanju podložnog stanja naroda u južnim zemljama Austro-Ugarske Monarhije.⁸⁷ Stoga je ubrzo i krenula prva neuspješna akcija novoga političkog okupljanja tzv. fuzija "Hrvatske opozicije" (15.I.1902.) kojoj se frankovci ponovno nisu htjeli priključiti. Na svojoj stranačkoj skupštini (11.X.1902.) frankovci su potvrdili nastavak očuvanja zasebne političke opcije. Odbijanje koaliranja podudaralo se s otkrivanjem Starčevićeva spomenika u [estinama, što je u sebi nosilo poruku kako su jedino frankovci autentični predstavnici duha "Oca domovine".

Izbori 1906. godine

Izbori za Sabor 1906. godine (3.-5.V.) održani su u znatno drukčijim okolnostima od prethodnih dvaju izbora. To je bilo razdoblje neposredno nakon poticanja dalekosežne akcije pristaša "novoga kursa" - objave tzv. Riječke i Zadarske rezolucije - koja je u prosincu 1905. iznjedrila

⁸⁴ Domovinaški list *Hrvatska* odbila je prijedlog smatrajući da bi ih frankovački "telići" na skupštini terorizirali..

⁸⁵ Obojica su pobjedu izborili nad predstavnicima koalicije, Frank apsolutnom većinom pobijedio (265:38) a Starčević razlikom od 17 glasova.

⁸⁶ *Novi list* br. 198 (2.IX.1901), br. 240 (22.X.1901.).

⁸⁷ *Novi list* br. 247 (29.X.1901.) "Izborne vijesti". Tu se govori o "narodnim elementima našega roda koji makar raznog političkog, stranačkog, vjerskog i plemenskog osvjedočenja zbližuju se na zajednički otpor". Pa slijedi popis kooperanata: obzoraši, pravaši, liberali, klerikalci, naprednjaci, katolici, pravoslavci, oni koji se i srbi (malo s) zovu. Tu se ne računa Čista stranka prava i Frank jer samo "podmeću klipove oporbi".

Hrvatsko-srpsku koaliciju (dalje HSK). S tom pojavom stranačko-politički reljef Banske Hrvatske poprimio je novi izgled. Koalicija je stvorena u trenutku kada su bile povoljne okolnosti za rušenje dugogodišnje vladavine omražene Narodne stranke. Zamisao Frana Supila, glavnog ideologa novoga kursa, polazila je od utilitarne suradnje s ugarskom oporbom (pod vodstvom tzv. košutovaca) koja je također pokrenula koaliciju stranaka nacionalne orijentacije. Takav privremeni savez išao je u prvoj fazi za rušenjem ustajalih političkih struktura i provođenjem ustavnih reformi.⁸⁸ Pregovori između ugarske koalicije i nosioca novoga kursa plodno su se odvijali za vrijeme ugarske ustavne krize, da bi odmah nakon popuštanja mađarske strane naspram bečkoga dvora došlo do raspada suradnje. Štoviše, poslije 1906. ugarska koalicija je nastojala ubrzati proces mađarizacije na području tzv. "zajedničkih poslova" s Banskom Hrvatskom.

Izbori su u Banskoj Hrvatskoj postali glavna tema kada je usporedo u Ugarskoj sastavljena nova vlada iza koje je stajala tamošnja koalicija čiji su članovi načelno pozdravili program novoga kursa, prije svega Riječku rezoluciju. Koalicija ugarskih stranaka (Nezavisna stranka, Nova stranka, Katolička narodna stranka i "disidenti") uvjerljivo je pobijedila unionističke liberalne, koji su do tada bili na vlasti.⁸⁹

1. Broj zastupničkih mjesta u ugarskom parlamentu⁹⁰

Politička grupa	Koalicija	Liberali	Ostali
Broj mjesta	231	159	21
Udio u %	56%	38%	5%

Izborna događanja u Banskoj Hrvatskoj uslijedila su sedam mjeseci prije kraja redovnoga saborskog petogodišta. Što je bilo najvažnije, činovnici su dobili "slobodne ruke" prilikom glasanja⁹¹. "Liberalniji" izbori nastali su uz podršku dualističkih čimbenika koji su nastojali ostvariti sporazum s oporbom. Sporazum je podrazumijevao da hrvatska oporba prešutno

⁸⁸ Prvi član Riječke rezolucije traži "Izborni red, koji će omogućiti i obezbiediti biranje takvoga narodnog zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriečene i slobodne narodne volje", a sličan sadržaj pojavio se i u Manifestu Hrvatsko-srpske koalicije (12.XII.1905.). I košutovci su pokrenuli pitanja ustavnih promjena, na što je reagovala zajednička vojska i raspustila ugarski parlament (19.II.1906.). Mjesec dana prije izbora za Hrvatski sabor sastavljena je ugarska vlada koja je označila kompromis između košutovaca i starih nagodbenjaka čiji je reprezent bio novi ugarski predsjednik A. Wekerle. Za genezu dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast vidi drugo poglavlje "Borba za vlast" studije M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd, 1960., 49-91.

⁸⁹ Prema suvremenim povjesničarima nije jasna odluka predsjednika ugarske vlade I. Tisze da svojom voljom dopusti slobodne izbore i time samoga sebe sruši. U Ugarskoj je inače 6% stanovnika imalo pravo glasa. Peter F. Sugar, *The Hungarian constitutional crisis, The East European Quarterly*, sv. XV, br. 3, 1981., str. 289

⁹⁰ Isto

⁹¹ *Hrvatsko pravo* br. 3125 (28.IV.) "U izbornom kreševu". *Novi list* br. 117 (28.IV.1906.) u članku "Sloboda izbora" ističe banovu okružnicu o slobodi izbora. Aktivni činovnici nisu prema njoj više bili pod službenih pritiskom. No, smatralo se da unatoč slobodi savjesti još uvijek ostaje ukorijenjena bojazan pred strukturama vlasti.

pristane na zaleđivanje postavljanja državnopravnih i nacionalnih pitanja. Osim toga, tada se na dnevni red postavilo i pitanje izborne reforme, a tu su elementarnu demokratsku potrebu nosioci vlasti htjeli postupno unositi pod svojom kontrolom i bez pritiska oporbenih snaga. Uočavajući priliku za izborne uspjehe većina oporbenih stranaka postavila je povećani broj kandidata. To je bila i posljedica činjenice da u tadašnjoj Banskoj Hrvatskoj djeluje 12 stranaka, od kojih se većina priklonila HSK-u. Rast broja natjecatelja odrazio se i u pojačavanju novinskih polemika. Izborne kampanje postajale su sve složeniji (i skuplji) postupak koji je tražio organizirane stranačke aparate.

Izborna taktika ČSP-a namjeravala je prebaciti pitanja političke odgovornosti za probleme hrvatske nacije na protivničke strane. Istodobno su napadani nosioci Riječke rezolucije i Narodna stranka, dok je vlastiti program predstavljen kao jedini model obrane sustava hrvatske državnopravnosti. Okosnicu predizborne agitacije sačinjavale su afirmativne analize rada Josipa Franka, posebice njegova kritika "abnormalnog financijsko-gospodarskog položaja" Hrvatske. Dakle, zahtjevi za financijsko-gospodarsku nezavisnost našli su se u središtu izbora za 1906. godinu jer su financijski odnosi bili jedno od najprijepornijih pitanja o načinu provođenja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Isticanjem političkih tema iz područja hrvatsko-mađarskih odnosa J. Frank je istodobno proturječio politici HSK-a koja je izašla s programom uzajamnosti rada s mađarskom koalicijom. Uz to, ČSP je zatražila poboljšanje položaja podcijenjenih profesija radništva, seljaštva i prosvjetara. Pri tome su se tumačile nevolje siromašnijih članova društva, s time da se nisu predlagale nikakve mjere "revolucionarnije" političke akcije koje bi trenutačno promijenile situaciju. Rješavanje uklanjanja društvenih nepravdi nalazilo se u poštovanju ustavnih prava.⁹²

Dok su se frankovci kandidirali 1901. godine u samo četiri izborna kotara, dotle je lista za 1906. godinu udevetorostručena (tridesetšest kotara). Potencijalni pobjednički kotarevi predviđeni su prije svega u sljedećim regijama: Moslavini, Prigorju, Zagorju i Lici, ili u znatnim dijelovima bjelovarsko-križevačke, ličko-krbavske, varaždinske i zagrebačke županije, te u samom gradu Zagrebu. U svim tim mjestima nije postojala kompaktna prevlast jedne stranke. Najčešći takmaci na izborima bili su predstavnici *Hrvatske stranke prava*, koja je bila u sastavu HSK-a. To govori kako je udio izbornih glasača kod obje pravaške stranke bio razmjerno jednak. U nekim kotarevima odlučivala je tradicija izbora. Na primjer, J. Frank i M. Starčević čvrsto su održavali prevagu u svojim kotarevima, dok su Grga Tuškan u *Sisku* i Bogoslav Mažuranić u *Selcima* nastavili s pobjedama koje su tamo ostvarivali kontinuirano od 1897. godine.⁹³ Obje su se stranke oslanjale na Program iz 1894. godine, te djelo i ime Ante Starčevića, s time da su se razilazile u interpretaciji. HSP je aktivno pristupila Koaliciji tvrdeći da je nastupilo vrijeme kada treba iskoristiti zavadenost Austrije i Ugarske.⁹⁴ Rezultati su pokazali da su unutar HSK-

⁹² Shvaćanje poštovanja ustavnog prava polazilo je od činjenice da postojeća Nagodba ne odgovara interesima hrvatske nacije. No, nije se tražilo nasilno rušenje nagodbenog sustava, nego se išlo za mirnim-parlamentarnim promjenama ustava. Frankovci su rješenje tražili u legitimnom osvajanju vlasti i ostvarivanju financijsko-gospodarske samostalnosti, koja bi stvorila uvjete za povoljniji razvoj privrede. Takve zamisli proizlazile su iz pisanja i govora vodstva ČSP.

⁹³ Prevagu HSP-a razbio je na dopunskim izborima u siječnju 1907. za kotar Cernu frankovac Ilija Abjanić, koji je naslijedio kotar starog pravaša (i domovinaša) Steve Kutuzovića. Na izborima 1908. Kutuzovićev sin Mirko vratio je kotar ponovno u ruke HSP-a.

⁹⁴ Glavna je teza HSP-a bila da je Beč dovoljno izigravao Hrvate, a da Ugarska želi do *pune* državne nezavisnosti što žele i Hrvati. Vidi: Stjepan Zagorac, *Istina o riječkoj rezoluciji ili Tko vara narod*, Zagreb, 1905.

a najbolje prošli upravo kandidati HSP-a osvojivši petnaest mandata.

Prve poslijebornе vijesti tumačene su kao raspad do tada vladajućih "mađarona", blaga pobjeda HSK-a i zamjetno učvršćenje frankovaca. U trećem zagrebačkom izborništvu, koje je uvijek bilo naklono oporbi, pobijedio je Ivan Peršić, urednik frankovačkog dnevnika *Hrvatsko pravo*.

Njegovu uspjehu kumovali su glasovi iz prigradskih dijelova: Žitnjaka, Laščine i Vukomerca. Peršić je sa 207 glasova nadvladao predstavnika Narodne stranke Ferdu Šaja (94 glasa) i koalicionaša Josipa Štimca (98 glasa). Pomoć Peršiću u borbi protiv Štimca dalo je glasilo kršćanskih-socijala "Hrvatstvo".⁹⁵ Taj je dnevnik u političkim borbama uglavnom podržavao frankovačke kandidate iz nacionalnih i protuliberalnih razloga. Tako im je bio draži Juraj Tomac nego "lažni Mesija" Stjepan Radić, Aleksandar Horvat od "srbofila" Vatroslava Brlića ili Dragutin Pisačić za razliku od Jurja Žerjavića, koji je u Zlatar "donio" *Novi list* i *Pokret*. U slučaju potonjeg "Hrvatstvo" je donijelo obavijest da je 11 od tamošnjih 12 župnika glasovalo za Pisačića. Sve do pojave HSK-a nije postojala uzajamnost između kršćanskih-socijala (osnovanih 1904.) i frankovaca.⁹⁶ Štoviše, J. Frank i većina njegovih sljedbenika vrlo su oštro kritizirali pojavu kršćansko-socijalnih ideja, smatrajući da one donose klerikalne tendencije koje nisu prihvatljive hrvatskom društvu. No u trenucima jačanja ideologije HSK-a, u čijim redovima su bili i političari širega protucrkvenog usmjerenja, pojavila se potreba za trenutačnim povezivanjem interesa što je dovelo do toga da kršćanski-socijali svoje glasove daju frankovcima.

Veći broj frankovaca pobjede je ostvario nad "narodnjacima", ali također nakon sruza s HSP-om ili radićevskom Hrvatskom pučkom seljačkom strankom. Takvu je pobjedu, na primjer, ostvario Ante Pavelić u Samoboru.⁹⁷ J. Frank i M. Starčević pobijedili su u svojim starim kotarevima bez protukandidata. Stranka je osvojila sveukupno 19 kotareva (Zagreb III., Karlobag, Otočac, Senj, Pisarovina, Dugo Selo, S. Ivan Zelina, Samobor, Pregrada, Klanjec, Ivanec, Biškupec, Ludbreg, Novi Marof, Zlatar, Križ, Sv. Ivan Žabno i Vilićselo). Pobjede u kotarevima Novi Marof (kandidat Aleksandar Horvat) i Sv. Ivan Žabno (kandidat Karlo Bošnjak) ostvarene su na dopunskim izborima, koji su održani u lipnju 1906. godine. U naknadnom izboru za kotar Cerna, zbog smrti tamošnjeg zastupnika, također je pobijedio frankovac Ilija Abjanić, čime je stranka osvojila dvadeseto saborsko mjesto.

Premda je pojedinačno gledano Narodna stranka imala najviše mandata, ona nije više mogla sastaviti većinu u Saboru. Njezin pokušaj ponude HSK-u i frankovcima da za novog predsjednika Sabora dođe njezin član Ljudevit Josipović nije prošao. J. Frank je odgovorio da je već pao dogovor s HSK-om o novom ustrojstvu Sabora.⁹⁸ Početak novog saborskog zasjedanja započeo je u mirnom suodnosu između HSK-a i frankovaca. Koaliciji je za ostvarivanje njezina politička programa bila potrebna nužna suradnja s frankovcima ili s mađaronima. Budući da je

⁹⁵ *Hrvatstvo* br. 100, 1.V.1906. Otvoreno je napadnut Štimac zbog "izrugivanja katolicizma i vjere". Štimac je kasnije u *Obzoru* br. 119 (2.V.) odbacio gornje tvrdnje. *Obzor* je predložio da se Štimac povuče iz III. izborništvu, a da frankovac Tkalčić odstupi iz II. izborništvu u korist nezavisnoga kandidata Miroslava Kulmera.

⁹⁶ O postanku i značenju kršćanskih-socijala vidi: J. Krišto, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb, 1994., 211-216.

⁹⁷ Pavelić je dobio 185 glasova, samoborski župnik i pravaš Franjo Forko 105, a član radićevske stranke 39. Vidi Zbornik, *Samobor u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 1971., str. 109. Samobor je bio grad s najvećim brojem obrtnika i tvornicama u zagrebačkoj županiji.

⁹⁸ *Narodni list* br. 114, 15.V.1906.

jedan od ciljeva HSK-a bio rušenje ostaraka khuenovštine, bilo je logično da se odbaci kooperacija s mađaronima. Stoga je došlo do kratkotrajnog braka iz interesa s frankovcima.⁹⁹ Štoviše, kada je započeo Sabor s radom u novom sazivu, građani su s galerija klicali dotadašnjoj oporbi kao cjelini, a gromoglasno izviždali članove detronirane Narodne stranke. Uostalom tekući problemi Banske Hrvatske u odnosu na Ugarsku omogućili su trenutačnu susretljivost dvaju međusobno oprečnih političkih blokova. Svi su se izražavali protiv samovolje, birokratskog aparata i strančarstva. U tom su trenutku i vodstva obje strane procijenala da bi odbijanje kompromisa nanijelo tešku ljagu jer bi oživjelo omraženu Narodnu stranku. Ipak, vrlo su brzo međustranački sukobi između frankovaca i HSK-a postali još žešći i ogorčeniji. Tome su pridonijeli ustrajnost "frankovaca" na Programu iz 1894. godine, njihovi pokušaji sve užeg povezivanja s bečkim krugovima i ustrajno protusrpstvo. Frankovačka koncepcija nije htjela ni mogla dugoročno pronaći zajednički jezik s ideologijom koalicije. Suprotno, HSK je ustrajala na pozicijama vjernosti rezolucijama iz 1905. godine, politici narodnoga jedinstva, antiklerikalizmu i kritičkoj negaciji njemačkog odnosa prema Balkanu. Na zaoštavanje odnosa utjecali su i vanjski poticaji iz izvanhrvatskih središta - od Beča preko Budimpešta do Beograda.

Politički život Hrvatske zabilježio je nakon izbora rasap unionističke Narodne stranke, a zabilježeni su i brojni primjeri stranačkoga konvertitstva. Tako je u rujnu 1906. među frankovce stupio i I. Kršnjiavi, a zanimanje za stranku iskazali su i pripadnici dijela aristokracije, poput baruna Dionizija Hellenbacha, koji su vidjeli u "čistom pravaštvu" utočište za svoje konzervativne poglede.¹⁰⁰ Frankovci iz oportunih razloga nisu mogli odbaciti konzervativni elektorat, koji je mogao u nekim kotarevima odlučivati u njihovu korist izborne borbe s HSK-om. S druge strane, u dijelu aristokracije progovarao je ekonomski interes - pitanje carinske zaštite vlastitih poljoprivrednih proizvoda, o čemu je Frank već davao svoj sud unutar svojih nacionalno-ekonomskih teorija. Ipak, veze između plemstva i frankovaca nisu imale većeg značenja. Frankovačka ideologija zastupala je u prvom redu interese sitnogradanskih slojeva Hrvatske koji su sve više dolazili do izražaja u procesu omasovljenja politike.¹⁰¹

Poslije izbora iz 1906. frankovci su prerasli u relevantan politički čimbenik a time se i njihova politička strategija počela mijenjati. Povoljni izborni rezultati išli su u prilog jačem stremljenju prema vlasti. Glavni protivnik stranke postala je gotovo isključivo Hrvatsko-srpska koalicija, koja je zauzela vodeću ulogu u Saboru. Politička orijentacija koalicije nije odgovarala "čistim" pravašima jer su vjerovali da s nadolazećom aneksijom BiH dolazi trenutak za afirmaciju frankovačkog programa koji je zagovarao stvaranje ujedinjene Hrvatske do Drine na temelju hrvatskoga državnog prava. Pri tome, dio frankovačkog vodstva nije se ustručavao povezivati i s raznim političkim snagama u Beču (krug oko Franje Ferdinanda, ministar vanjskih poslova A. Aehrenthal i ministar oružanih snaga Conrad von Hoetzendorf) i Budimpešti (S. Wekerle).

⁹⁹ U članku "Preokret", Ante Tresić-Pavičić pisao je o dvojicama koalicije. Prema njemu bi se veza sa "čistim" pravašima lako ostvarila da nema J. Franka. Podsjećam da je Tresić-Pavičić bio kratko vrijeme visoki član frankovačke stranke. *Novi list* br. 130, (12.V.1906.)

¹⁰⁰ *Hrvatsko pravo* br. 3196 (14.VII.1906.) "Izjava u Agramer Tagblattu" i isto, br. 3392 (7.III.1907.)

"Hrvatskom narodu!". U potonjem članku Hellenbach zagovara zaštitu aristokratskih imanja, ali i odbacivanje prava srpskog naroda na "hrvatskom političkom teritoriju".

¹⁰¹ "Na prijelomu stoljeća niklo je u sjevernoj Hrvatskoj samo sitnoburžoasko-seljačko društvo sa strukturalnim elementima buržoasko-industrijskoga društva", M. Gross, "Plemstvo u sjev. Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20 st.", *Historijski zbornik*, 1978-79., str. 148.

Novi pravac politike naveo je stranku uoči izbora na kombiniranje s banom P. Rauchom i njegovom vladom. Frankovci su se ponadali da im izbori 1908. mogu donijeti premoć u Saboru, međutim, posljedice su bile samo postizborna rezignacija i unutrašnje erodiranje stranke.

* * * * *

Sudjelovanje frankovaca na izborima za Sabor pokazuje nam kako jedna stranka djeluje u političkom i društvenom životu. U prvom početnom razdoblju ČSP je više nastupala kao uska interesna skupina koja je tek dobivala fizionomiju političke stranke. Temelj stranke bili su videniji političari iz bivše Stranke prava. Frankovačko vodstvo razvilo je ideologiju koja je nastupala u ime ostvarivanja širokih nacionalnih interesa, a vezala se uglavnom uz interese sitnog i dijela srednjega građanstva. Među tim slojevima ostvarivali su i najveće uspjehe. ČSP je postupno širila broj pristaša. Nizom aktivnosti Frank i njegove pristaše iskoristili su nezadovoljstvo brojnoga građanstva koje su donijele nepovoljne političke okolnosti i društvene promjene. Proces kapitalističkoga konstituiranja gospodarstva uzrokovao je nova raslojavanja. ČSP je polako postajala masovna stranka koja je naviještala radikalne promjene. Na izborima 1897. i 1901. dominirala je Narodna stranka, koja je na temelju postojećeg izbornog sustava i političke klime uvjerljivo nadmašila svoje suparnike. Frankovci su se tada zadovoljavali s postavljanjem manjeg broja kandidata koji nisu ostvarivali veće uspjehe.

Drugu fazu frankovačkog razvoja karakterizirala je uspostava čvrste stranačke organizacije ali i ukazivanje mogućnosti za osvajanje vlasti. Tome ide u prilog i djelomična demokratizacija političkog života koja je nastupila s političkim porazom Narodne stranke i odlaskom bana Khuena u Ugarsku. Dakako, tada nije bilo riječi o širenju izbornog prava, nego o uvođenju slobodnije atmosfere prilikom javnog glasovanja. Od tada je ujedno ojačala potreba za omasovljavanjem političkih procesa. Frankovci su postupno stvorili jaku organizaciju s političkom ideologijom koju određuje uži vrh stranke, a stranačko ustrojstvo zasnovano je na hijerarhijskoj disciplini. Sljedeći izbori za Sabor iz 1906. donijeli su znatne promjene u čitavoj slici političko-stranačkog života Hrvatske. Od tada frankovci postavljaju veći broj kandidata i ostvaruju visoke rezultate. No isti izbori stvaraju novu snagu, Hrvatsko-srpsku koaliciju. Novoustrojena koalicija je na temelju ideje koncentriranja stranaka raznolikih ideoloških sadržaja i spremnosti na kompromise postigla većinu u Saboru. Istodobno, u tom trenutku nastaje borba između dviju političkih grupa, koje na različite načine shvaćaju nacionalne i državne procese integracija na prostoru jugoistoka Monarhije.

Regionalna raspodjela upućuje na područja koja su vezana uz frankovce. Postoje kotarevi koji su kontinuirano bili uz njih (dio Zagreba, Moslavina, velik dio sjeverozapadne Hrvatske, dio Like i senjsko primorje). Na tu raspodjelu utječe tradicionalna prisutnost i ekonomske strukture. Naime, neki kotarevi (Križ, Sv. Ivan Zelina) bili su i prije raskola u rukama budućih članova ČSP-a ili u rukama nekih drugih pravaša (Senj, Karlobag, Brlog, Brinje, Samobor, Ivanić, Križevci). Dakle, u tim kotarevima postojalo je izborno tijelo koje je kontinuirano stajalo uz pravaštvo. Nakon 1895. nastaje borba između pravaških frakcija za te kotareve, pri čemu se s vremenom ocrtavaju pojedina uporišta i uspostavlja stalni odnos snaga između stranaka, koji se može pratiti do raspada Austro-Ugarske. Karakteristično je da u većini slučajeva glavni frankovački protivnici postaju članovi Hrvatske stranke prava, koja se isto tako pozivala na Program iz 1894. ali ga je drukčije interpretirala. S druge strane, značenje ekonomskih struktura najvidljivije je na primjeru Zagreba, kako na razini saborskih tako i na razini općinskih izbora. Na

području grada Zagreba bogatiji i obrazovaniji slojevi stoje uz koalicije, bilo onu udružene oporbe ili HSK, dok potvrdu o frankovačkoj privrženosti nižih srednjih slojeva potvrđuju rezultati u III. izborništvu. I nacionalni čimbenik imao je važnu ulogu jer se po rezultatima zamjećuje da u kotarevima s pravoslavnom većinom (stanovništva ili birača) pobjeđuju stranke koje zastupaju srpske nacionalne interese poput Srpske samostalne stranke ili srpskih radikala. Pokušaji frankovaca da u tim kotarevima odnesu pobjedu ostali su bez uspjeha. Svoje značenje imao je i vjerski utjecaj. Tako od 1906. dolazi do poboljšavanja odnosa između frankovaca i kršćansko-socijalnih krugova. Odraž u takvu kontekstu izbora nalazimo u pisanju kršćansko-socijalnog tiska, koji je uglavnom podržavao frankovačke kandidate ako su oni zadovoljavali kriterije pozitivnog javnog ponašanja. Na taj način stvoreni su preduvjeti za kasnija suradništva, pa i uže saveze.

Tabela 1
Rezultati izbora za hrvatski Sabor 1897. godine

IZBORNI REZULTATI STRANAKA

NAZIV STRANKE	BROJ MANDATA
ČISTA STRANKA PRAVA (ČSP)	2
IZVANSTRANAČKI KANDIDATI (IK)	1
NEODVISNA NARODNA STRANKA (NNS)	11
STRANKA PRAVA (SP)	15
NARODNA STRANKA (NS)	59

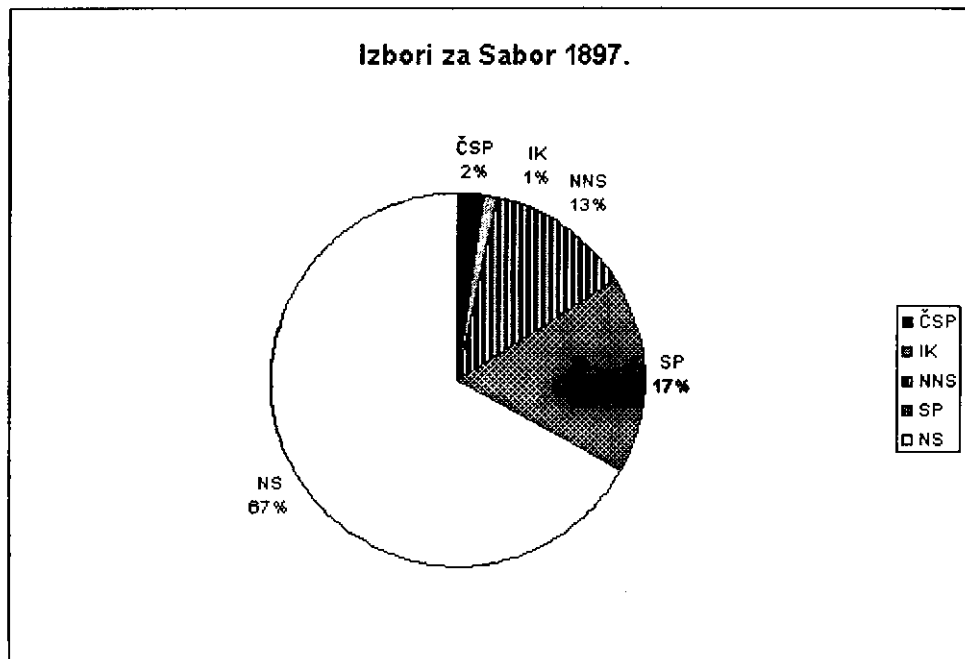

Tabela 2
Rezultati izbora za hrvatski Sabor 1897. godine

IZBORNI REZULTATI STRANAKA I KOALICIJE

ČISTA STRANKA PRAVA (ČSP)	2
UDRUŽENA OPOZICIJA (UO)	26
NARODNA STRANKA (NS)	59

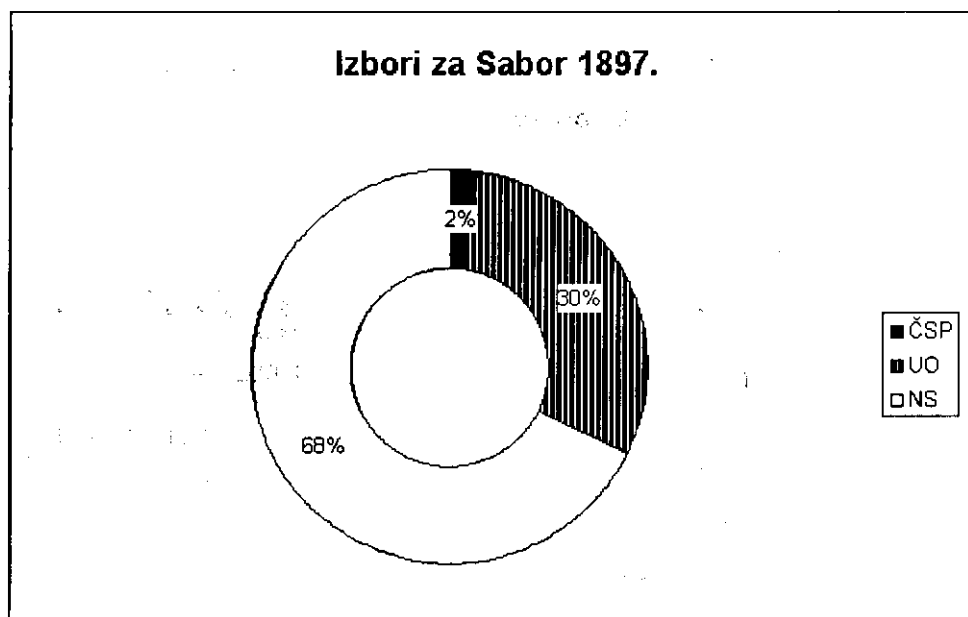

Tabela 3
Rezultati izbora za hrvatski Sabor 1901. godine

IZBORNI REZULTATI STRANAKA I KOALICIJA

NAZIV STRANAKA/KOALICIJA	BROJ OSVOJENIH MANDATA
ČISTA STRANKA PRAVA (ČSP)	2
UDRUŽENA OPOZICIJA (UO)	11
NARODNA STRANKA (NS)	73

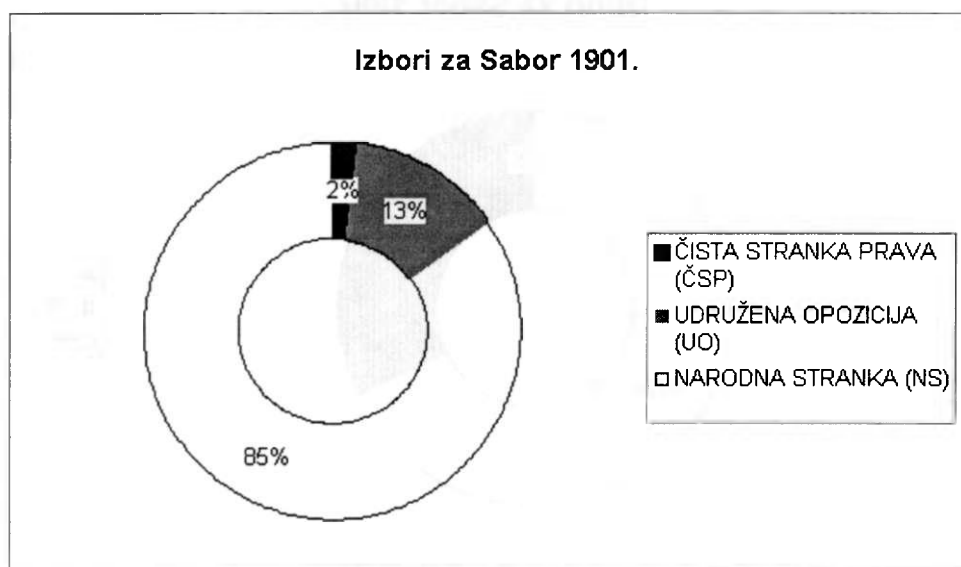

Tabela 4
Rezultati izbora za hrvatski Sabor 1906. godine

IZBORNI REZULTATI STRANAKA

NAZIV STRANAKA	BROJ OSVOJENIH MANDATA
NAPREDNA STRANKA (NPS)	2
SRPSKA RADIKALNA STRANKA (SRS)	2
IZVANSTRANAČKI KANDIDATI (IK)	6
SRPSKA SAMOSTALNA STRANKA (SSS)	6
HRVATSKA STRANKA PRAVA (HSP)	16
STARČEVIĆANSKA HRVATSKA STRANKA PRAVA (SHSP)	19
NARODNA STRANKA (NS)	37

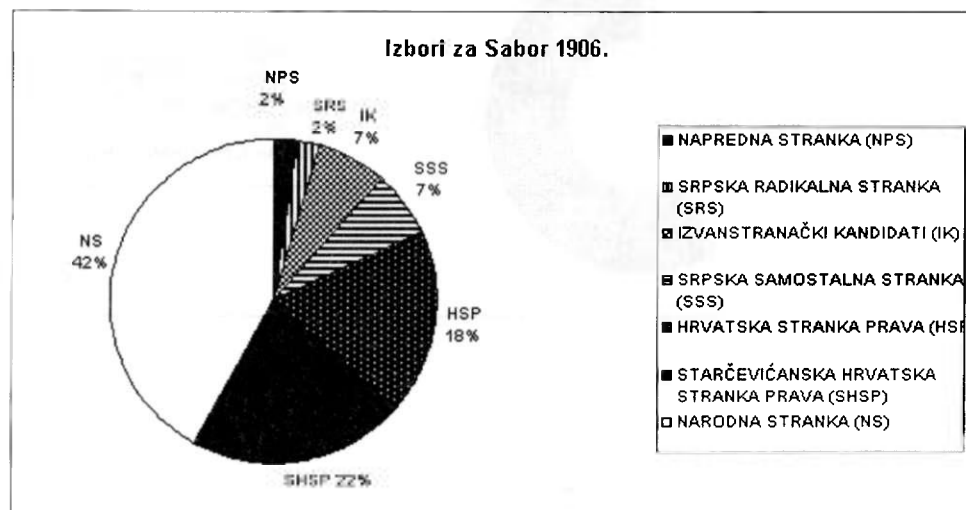
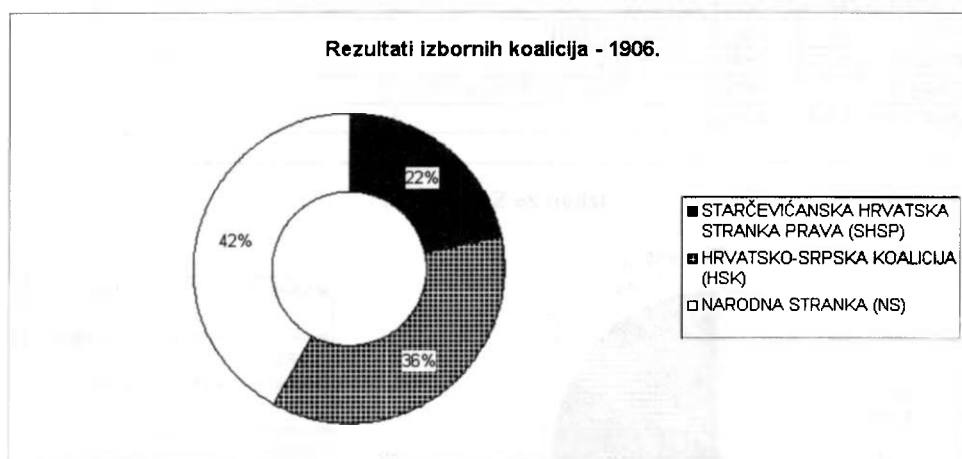

Tabela 5
Rezultati izbora za hrvatski Sabor 1906. godine

IZBORNI REZULTATI STRANAKA I KOALICIJA

NAZIV STRANAKA/KOALICIJA	BROJ OSVOJENIH MANDATA
STARČEVIĆANSKA HRVATSKA STRANKA PRAVA (SHSP)	19
HRVATSKO-SRPSKA KOALICIJA (HSK)	32
NARODNA STRANKA (NS)	37

*Summary*The Pure Party of Right and parliamentary elections at the turn of the 19th century

The author is concerned with the problem of what part the Pure Party of Right (PPR) played in the election process. PPR was formed in 1895 after a split in the Party of Right, one of the main representatives of Croatian opposition. Although the PPR was at first a small party, it had an important influence on the political and public life of Croatia. Ante Starčević (1823-1896), one of the founders of the Party of Right in the 1860's and one of the most popular politicians among Croats ("father of the homeland"), supported the PPR at its founding. This fact was important for the further development of party. The leadership of the newborn PPR promoted itself as the sole heir of Starčević's politics, and as the main defender of Croatian national interests. According to Croatian historiography the PPR was a product of a new political idea, i.e. a "modernization" of the Party of Right. In effect this meant changing the old radical views of state independence in support of the Habsburg Monarchy. In spite of ideological transformation the PPR further supported the idea of Croatian independence within its ethnic frontiers, but in a federation with the other historical nations of the Habsburg Monarchy. The PPR opposed Yugoslav orientation because it feared Greatserbian nationalism would conflict with Croatian national interests. The main figure of the PPR was Josip Frank (1844-1911), a baptized Jew and well known lawyer. As a leader of PPR he showed a great talent for organization. Under his leadership the party grew in importance.

In this article election results are used to follow the PPR's development. The introductory section provides information about the electoral system in Banal Croatia. Banal Croatia refers to those Croatian lands constitutionally linked with the Hungarian kingdom, which possessed an autonomous administrative system. It consisted of Croatia and Slavonia, whereas the other Croatian ethnical and historical lands were part of other political units. The electoral system in Banal Croatia was characterized by a very limited franchise, roughly two percent of the population had the right to vote. Besides that, the regime strictly controlled political life and was not averse to the use of force. The first changes to the electoral system occurred in 1906 when the proponents of Dualism in Austria-Hungary allowed a greater degree of freedom in the electoral process. This led to the decline of the traditional ruling party, which was under the effective control of Croatia's Ban.

In what follows, the article describes the PPR's relationship to the electoral system and reviews its campaigning activities. The PPR continuously demanded electoral reform: secret ballot, direct vote, and the principle of one man one vote. The ideologists of the PPR believed that if mass participation in the political process came to be, its nationalistic programme would bring them to power in Banal Croatia. The author also discusses the regions where the PPR was strong and tries to explain why the PPR was so successful in these electoral districts. The electoral results show the PPR's strength in different parts of Banal Croatia.

The second part of this article analyzes the PPR's results in the 1897, 1901, and 1906 elections, and also examines the PPR's success in the Zagreb municipal elections. In the 1897 and 1901 parliamentary elections the PPR won only two mandates. In other words, these two members confirmed previous election victories. While the 1906 election showed that the PPR had become one of the significant elements in Croatian political life.